

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Гуманітарно-правовий факультет

Кафедра психології

Кваліфікаційна робота

(тип кваліфікаційної роботи)

Магістр

(освітнійступінь)

на тему «Особливості емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях»

ХАІ.704.7-96п1.24О.053.10693574 КР

Виконав: здобувач (ка) б курсу групи №7-96п1

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

(код та найменування)

Спеціальність 053 «Психологія»

(код та найменування)

Освітня програма «Психологічне консультування та психотерапія»

(найменування)

Аліна ДАВИДЕНКО

(ім'я та прізвище)

Керівник: Юрій ГУЛИЙ

(ім'я та прізвище)

Рецензент: Анастасія БОЛЬШАКОВА

(ім'я та прізвище)

Харків – 2024

Міністерство освіти і науки України
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Факультет Гуманітарно-правовий факультет

Кафедра психології

Рівень вищої освіти другий магістерський

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
(код і найменування)

Спеціальність 053 «Психологія»
(код і найменування)

Освітня програма «Психологічне консультування та психотерапія
(найменування)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Юрій ГУЛИЙ
(підпис) (ім'я та прізвище)

«10» вересня 2023 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Давиденко Аліна Олександрівна
(прізвище, ім'я та по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи: Особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях
керівник кваліфікаційної роботи Юрій ГУЛИЙ, кандидат психологічних наук, доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом Університету №2043-уч від «27» листопада 2023 року.

2. Термін подання здобувачем кваліфікаційної роботи «10» лютого 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи виявити особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях

4. Зміст пояснювальної записки (перелік завдань, які потрібно розв'язати):

Надати загальнотеоретичну характеристику явища емоційно-вольової саморегуляції осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях;

Визначити характеристики емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку;

Визначити специфічні особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на окупованих територіях

5. Перелік графічного матеріалу: _____

Рис.10

Табл.2

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Юрій ГУЛИЙ, доцент каф. 704	22.09.23-	15.10.23
2	Юрій ГУЛИЙ, доцент каф. 704	18.10.23	23.10.23
3	Юрій ГУЛИЙ, доцент каф. 704	14.12. 23	20.12.23

Нормоконтроль _____ Світлана КУЗЬМІНОВА «10» січня 2024 р.
(підпис) (ім'я та прізвище)

7. Дата видачі завдання «10» вересня 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів кваліфікаційної роботи	Примітка
1.	Затвердження теми, мети та завдань роботи.	10.09.23-17.09.23	
2.	Складання плану роботи.	18.09.23-21.09.23	
3.	Аналіз літературних джерел. Написання першого розділу роботи.	22.09.23-15.10.23	
4.	Планування дослідження та підбір методик. Написання другого розділу роботи.	18.10.23-23.10.23	
5.	Проведення дослідження.	24.10.23-31.11.23	
6.	Статистична обробка отриманих даних.	01.12.23-13.12.23	
7.	Написання третього розділу роботи.	14.12. 23-20.12.23	
8.	Написання загальних висновків по роботі та оформлення тексту роботи.	21.12. 23–25.12.23	
9.	Передзахист.	26.12.2023	
10.	Внесення коректив до роботи.	27.12.23-30.12.23	
11.	Оформлення та підписання відповідної документації(висновок керівника, висновок кафедри, рецензія та довідка на предмет наявності порушень академічної доброчесності).	02.01.24-06.01.24	
12.	Підготовка електронної презентації та тексту доповіді.	07.01.24-09.01.24	
13.	Строк подання здобувачем роботи на кафедру.	10.01.24	
14.	Захист.	16-19, 22.01.24	

Здобувач _____ Аліна ДАВИДЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник кваліфікаційної роботи

_____ Юрій ГУЛИЙ
(підпис) (ім'я та прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 71 ст., 2 табл., 10 рис., 8 дод., 34 джерела.

Ключові слова: емоційно-вольова регуляція, тимчасово окуповані території, люди похилого віку, копінг-поведінка.

Об'єкт роботи - емоційно-вольова саморегуляція.

Предмет роботи - особливості емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку.

Мета роботи: виявити особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях.

Методи дослідження:

1. Опитувальник індексу життєвого стилю Life Style Index (LSI).
2. Методика діагностики показників та форм агресії Баса-Даркі.
3. Опитувальник ауто- та гетероагресії Е. Ільїна.
4. Методика дослідження акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека.

Висновки: на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, нами було визначено, що існує взаємозв'язок між психологічними захисними механізмами й емоційно-вольовою регуляцією осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях.

ABSTRACT

Qualification work: 71 pages, 2 tables, 10 figures, 8 appendices, 34 sources.

Keywords: emotional-volitional regulation, temporarily occupied territories, elderly people, coping behavior.

The object of the research is the emotional-volitional regulation.

The subject of the research is features of the emotional-volitional regulation of elderly people.

The purpose of the work: to identify features of the emotional-volitional regulation of elderly people who have been in temporarily occupied territories.

Research methods:

1. The Life Style Index (LSI).
2. The diagnostic method of indicators and forms of aggression by Bass-Darka.
3. Survey based on E. Ilin's questionnaire on auto- and hetero-aggression.
4. The method of studying character accentuations by Leonhard-Schmishek.

Conclusions: based on the theoretical analysis of the studied problem, we discovered that there is a correlation between psychological defense mechanisms and emotional-volitional regulation in elderly individuals who have been on occupied territories.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ	5
1.1. Загальнотеоретична характеристика явища емоційно-вольової саморегуляції особистості	5
1.2. Поведінка як психологічний феномен. Психологічні концепції та види стратегій копінгу	15
1.3. Стратегії у структурі саморегуляції осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях	25
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО- ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ	32
2.1. Організація емпіричного дослідження	32
2.2. Характеристика методик дослідження	33
Висновки до розділу 2	37
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ	38
3.1. Характеристика результатів дослідження за діагностичними методиками	38
3.2. Узагальнення результатів дослідження	53
Висновки до розділу 3	56
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	60
ДОДАТКИ	64

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема формування повноцінної, всебічно-розвиненої особистості у сучасному суспільстві дуже актуальна в наші дні. Особливо у зв'язку зі збройною агресією сусідньої держави, коли агресивність, як інтегральна якість особистості з кожною повітряною тривоною все збільшується. Саме тому, в сьогоденні умовах вважаємо за доцільне розглядати дану якість як таку, що має вплив на особистість в цілому.

Сучасні соціально-економічні умови зумовлюють поведінку деяких людей, особливо похилого віку, що характеризується гедоністичною спрямованістю.

Слід зазначити, що сьогодні для більшості людей є типовим навмисне наслідування певних манер, як конкретних людей, так і тим стереотипам, які пропонуються різними засобами масової інформації. Особливості агресивної поведінки емоційно-вольової сфери, торкаючись емоційної сфери особистості, сприяють посиленню морального дисонансу, формуванню нервово-психічної напруги та депресивного стану.

Мета роботи: виявити особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях.

Об'єктом роботи є емоційно-вольова саморегуляція.

Предметом роботи є особливості емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку.

Завдання, які необхідно виконати для досягнення поставленої мети:

- Надати загальнотеоретичну характеристику явища емоційно-вольової саморегуляції осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях;
- Визначити характеристики емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку;

- Визначити специфічні особливості емоційно-вольової регуляції людей похилого віку, що перебували на окупованих територіях.

Методи дослідження: У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань використано комплекс теоретичних методів: теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація наукових літературних джерел, порівняння та узагальнення наукових концепцій та викладених у літературі даних проведених наукових досліджень відповідної проблематики.

Для дослідження застосовано такі емпіричні методики:

1. Опитувальник індексу життєвого стилю Life Style Index (LSI).
2. Методика діагностики показників та форм агресії Баса-Даркі.
3. Опитувальник ауто- та гетероагресії Е. Ільїна.
4. Методика дослідження акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека.

Практичне значення роботи. Розуміння особливостей емоційно-вольової регуляції у людей похилого віку на тимчасово окупованих територіях допоможе розробляти та адаптувати програми та послуги для цієї категорії населення. Наприклад, можливість включення в програми психологічної підтримки, спрямованої на регулювання стресу та адаптацію до змін в житті.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

1.1. Загальнотеоретична характеристика явища емоційно-вольової саморегуляції осіб похилого віку

Концепція психологічних механізмів захисту була і є однією з найбільш значних вкладень психоаналізу в теорію особистості та в теорію психологічної соціалізації.

Проведення аналізу наукових джерел, що визначають проблематику визначення механізмів психологічного захисту, дозволяє виділити ряд причин суперечливості розуміння сутності означеного явища як об'єкта наукових досліджень.

Феномен «саморегуляції» у наукових дослідженнях визначається різними концепціями (А. Адлер, Ф. Бассін, А. Налчаджян, Р. Плутчик, Ф. Перлз, З. Фрейд, А. Фрейд, Еге. Фромм та інших.). Робляться спроби визначити та теоретично обґрунтувати єдиний критерій класифікації захисту (Б.Д. Карвасарський, Ф. Перлз, Р. Плутчик, В.А. Ташликов, А. Фрейд та ін.). Розглядається генезис цього феномену (Г. Блюм, Г.В. Бурменський, Є.М. Грановська, Р.М. Микільська, В.В. Столін, А. Фрейд, Є.В. Чумакова, Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстецький та ін.).

Проте, не дивлячись на значні та ґрунтовні дослідження в даному напрямку, науковці так і не мають єдиної думки щодо визначення даного феномену.

Необхідно відзначити наступне, у парадигмі психоаналітичних теорій феномен психологічного захисту як науковий факт був зафіксований вперше лише в кінці минулого століття, а вже пізніше досліджувався у різних галузях глибинної психології.

Так, сьогодні в літературі можемо знаходити багато визначень та класифікацій механізмів емоційно-вольової саморегуляції. Лише В. Журбіним визначено та охарактеризовано більше десятка варіантів визначення даної дефініції. І хоча більшість з них навіть не піддаються критиці, в цілому кожна думка має право на існування. Так, автором захист визначається через функціональні або видові характеристики, такі, як результат, пізнавальні процеси, регуляція, афекти, мета, діяльність та інші.

Об'єктивно розбіжності у визначенні різних підходів до розуміння сутності поняття викликані тим, що його зміст багато в чому визначено напрямом його операціоналізації, а безпосередньо характер визначається тією науковою парадигмою, в якій працює дослідник [22, с. 205].

У цьому і визначається той факт, що між авторами немає єдиних точок зору про те, скільки механізмів емоційно-вольової саморегуляції є в людини, в чому в цілому їх сутність.

Наприклад, в оригінальній монографії А. Фрейд описано 15 механізмів саморегуляції. Автор книги з патопсихології Ж. Колеман представляє список із 17 механізмів емоційно-вольової саморегуляції. У словнику-довіднику з психіатрії, випущеному Американською психіатричною асоціацією 1975 року, перераховується 23 механізми захисту. У словнику-довіднику з психологічного захисту Вайлента їх виділяється 18. Проте і даний перелік не є вичерпаним, його можна продовжувати безкінечно. Незважаючи на те, що механізмам емоційно-вольової саморегуляції було присвоєно ряд різних визначень, більшість авторів і сьогодні відзначають широко поширені незгодженості, синонімічність і омонімічність наявних термінів [4, с. 161].

Серед вітчизняних дослідників важливий внесок у розробку питання психологічного захисту із позицій теорії установки вніс Ф. Бассін. Засуджуючи психоаналіз через відсутність наукового фундаменту, він розглядає висунуті у діяльності психоаналізу феномени на основі «іншої методології», під якою мається на увазі діалектичний матеріалізм. Зокрема,

автор надає вагомого значення захисту для зняття різноманітних напруг у душевному житті.

З його точки зору, захист цілком здатний попередити дезорганізацію поведінки індивіда, що виникає не тільки при конфлікті свідомого та несвідомого, але і в випадку протистояння між цілком усвідомлюваними установками. Він вважає, що основним у психологічному захисті є перетворення системи установок, спрямоване на усунення надмірної емоційної напруги і запобігає дезорганізації поведінки [5].

Б. Зейгарник, аналізуючи проблему опосередкування при дослідженні компенсації почуття неповноцінності, виділяє деструктивні та конструктивні механізми захисту. Перші з'єднуються з неусвідомленістю їх суб'єктом, а другі - з усвідомленим прийняттям та регуляцією. Дослідження патопсихології показують: більшість симптомів при неврозах, тяжких соматичних захворюваннях виступають у ролі не усвідомлених хворими заходів захисту. Неусвідомлений та неконструктивний захист є і у здорових людей в умовах фрустрації. Такі ознаки, як негативізм, найчастіше є наслідком прикриття порушеного процесу спілкування [23].

Б. Зейгарник звертає увагу на те, що, проявляючись на неусвідомлюваному рівні, заходи саморегуляції емоційно-вольової сфери особистості нерідко призводять до деформації індивіда, порушення гармонійних зв'язків між цілями поведінки і обумовленою поведінкою у певній ситуації. Свідомо поставлена мета і контроль за своїми діями на шляху до поставленої мети стають основними ланками опосередкованої поведінки [23].

Є. Соколова у своїх дослідженнях зазначає, що психологічна зрілість особистості визначається, зокрема, ступенем відхилення афектів від об'єктів задоволення та потреби. «Контроль над широким спектром афективних станів здійснюється шляхом переструктурування, ієрархізації самих цих станів відповідно до засвоєних соціально заданими нормами, а також за допомогою інтелектуальних стратегій (контролів), визначених індивідом для

рішення пізнавальних завдань в умовах інтерферуючого впливу афективних станів» [9, с. 210].

Проте, більш ґрунтовніші будуть погляди саме зарубіжних авторів, які сьогодні мають більше напрацювань в цій області.

На відміну від З. Фрейда, який аналізував захист як джерело внутрішнього конфлікту, протидія сил Воно, Еґо і супер-Еґо, К. Юнг поєднував прихований (внутрішній) конфлікт з невідповідністю між вимогами довкілля та типологічною установкою індивіда; А. Адлер – з комплексом неповноцінності; К. Хорні - з непоєднаними невротичними потребами людини; Р. Саллівен – з конфліктуєчими вимогами складних міжособистісних зв'язків; Е. Еріксон – з психосоціальними кризами ідентичності [22, с. 101].

Розгляд визначень Р. Олпорта і А. Маслоу продемонструвало, що в їх усвідомленні розвиток особистості це насамперед черга, особистісне зростання, що міститься у здійсненні особистісного потенціалу. А. Маслоу, поєднуючи ступінь самоактуалізації зі ступенем адекватності уявлення особистості про себе та про світ, бачить у захисних механізмах внутрішні перешкоди для адекватного світосприйняття, а, отже, й у реалістичного оволодіння ситуацією.

При порівнянні думок З. Фрейда та А. Маслоу стає ясно, що усвідомлення ролі психологічного захисту у напрямку очолюваних ними наукових шкіл докорінно протилежно. Якщо у психоаналізі психологічний захист розглядається як умова розвитку особистості, як спосіб усунення тривоги, пов'язаної з конфліктом та як важлива умова запобігання неврозу, то в гуманістичній психології А. Маслоу захист визначає як фактор, що заважає особистісному зростанню [22].

Разом з тим, доведено, що психологічний захист спрацьовує автоматично та вважається несвідомим. Але все-таки особистість як соціальна, свідомо і незалежна істота, вміє долати конфлікти, боротися з тривогою та напругою цілеспрямовано. Для висвітлення свідомих зусиль

особистості використовується поняття копінг-стратегії поведінки, або усвідомлювані стратегії подолання стресу та інших, що породжують тривогу подій.

При вивченні стресу копінг-поведінка найчастіше розглядається як поняття, схоже за змістом із психологічним захистом. Безперечно, коли відбувається будь-яка стресова подія, гомеостаз порушується. Його порушення може бути обумовлене характеристиками стресора або їх оцінкою. Організм людини реагує на прийняте порушення або автоматичними адаптивними реакціями у відповідь, або адаптивними діями, цілеспрямованими та потенційно усвідомленими.

У першому випадку можна говорити про неусвідомлені поведінкові реакції чи захисні механізми. У другому випадку йдеться про свідому поведінку подолання негативних стресорів.

Ключовою відмінністю захисних механізмів від копінг-стратегій вважається неусвідомлене включення перших та свідоме використання других [47]. В інших випадках вважається, що зв'язок між копінг-поведінкою та захисними механізмами складніша. Подолання розглядається не тільки як усвідомлений варіант несвідомих захистів, а й як родове, найбільш широке поняття по відношенню до них, що містить у собі як несвідомі, так і усвідомлені захисні техніки.

В рамках цього другого підходу механізми психологічної захисту позначаються тільки як один з можливих способів здійснення стратегії копінгу. Наприклад, проєкцію та заміщення можна тлумачити як частину стратегії подолання на кшталт конфронтації, ізоляцію та заперечення - як частина стратегії віддалення та ін. [47,с. 115].

Теорія «копінгу» знайшла загальне прийняття і самою дослідженою та обґрунтованою є концепція Р. Лазаруса. Р. Лазарус розумів «копінг», як засоби психологічного захисту, що здійснюються людиною для зниження впливу психотравмуючих подій що визначають ситуативність поведінки.

У роботах І. Джеймса, М. Арнольда, Л. Мерфі, Р. Лазаруса підкреслюється, що за недостатнього розвитку конструктивних форм власної поведінки посилюється патогенність життєвих подій, і ці події стають «пусковим механізмом» в процесі виникнення психосоматичних та інших захворювань.

Т. Холмс та Р. Рейх запровадили поняття «критичного сприйняття життєвих переживань». На переконання авторів, стресовий випадок настає з оцінки будь-якого внутрішнього (наприклад, думка) або зовнішньої (наприклад, закид) події. Йдеться про макростресор або інтенсивний нетривалий подразник, котрий порушує рівновагу і характеризується сильною емоційною участю [4].

Якщо на стресор можна впливати об'єктивно, то подібна спроба буде адекватною копінговою реакцією емоційної сфери. Якщо ж за об'єктивних причин людина не може вплинути на ситуацію та змінити її, то адекватним функціональним способом подолання є уникнення. Якщо індивід об'єктивно не може ні ухилитися від ситуації, ні вплинути на неї, то функціонально адекватною копінговою реакцією є когнітивна переоцінка ситуації, надання їй іншого сенсу. Вдала адаптація можлива тоді, коли суб'єкт може об'єктивно й у абсолютному розмірі прийняти стресор [4, с. 216].

Ефективність копінг-поводження обумовлюється особливістю ситуації в певному випадку. Інструментальні стратегії подолання ефективні в тому випадку, якщо ситуація контролюється суб'єктом, а емоційні доречні, коли ситуація не перебуває в залежності від волі людини [15, з 107].

Загалом більшість дослідників дотримується єдиної систематизації способів подолання:

1. Копінг орієнтований на оцінку;
2. Копінг націлений на проблему;
3. Копінг націлений на емоції.

В. Долгова та О. Кондратьєва у своєму дослідженні узагальнюють підходи до розумію феномена психологічного захисту та роблять висновок

про те, що психологічний захист – це система стабілізації особистості, зорієнтована на захист свідомості від малоприємних та травмуючих переживань, пов'язаних із внутрішніми та зовнішніми конфліктами, станами тривоги та дискомфорту [17, с. 19].

За останні десятиліття було визначено, що «психологічний захист» є звичайним, безперервно використовуваним психологічним механізмом. Здатність до «захисної» психічної діяльності проявляється у різних людей дуже різною мірою. Якщо в одних «добре психологічно захищених», переробка патогенних старих і виникнення більш адекватних нових психологічних установок настає як тільки особи цього психологічного типу зустрічають якусь, хай навіть незначну перешкоду у своїй життєдіяльності, то інші, «погано психологічно захищені», виявляються нездатними сформувати цю захисну активність навіть у значно більш ґрунтовних випадках – навіть тоді, коли пристосувальні зміни установок стають важливою умовою запобігання дуже негативних наслідків [17, с. 13].

Як ми вже наголошували, сьогодні не існує єдиної класифікації механізмів захисту, проте, вважаємо за доцільне розглянути ту, яка використовується найчастіше. Розглянемо далі докладніше основні вісім механізмів психологічного захисту [22, 31, 35].

Заперечення найбільш ранній онтогенетично і найбільш примітивний механізм захисту. За допомогою даного механізму особистість або заперечує деякі фруструючі обставини, що турбують, або заперечує будь-який внутрішній імпульс.

Заперечення розвивається з метою стримування емоції прийняття оточуючих, якщо вони демонструють емоційну індиферентність або заперечення, що, у свою чергу, може призвести до самонеприйняття. Заперечення має на увазі інфантильну заміну прийняття оточуючими уваги з їхнього боку, причому будь-які негативні аспекти цієї уваги блокуються на стадії сприйняття, а позитивні допускаються до системи.

Інформація, яка турбує і може призвести до конфлікту, не сприймається, і індивід отримує можливість безболісно висловлювати почуття схвалення світу і себе самого, але для цього він повинен постійно привертати на себе увагу оточуючих доступними йому способами.

Витіснення (придушення) розвивається для стримування емоції страху, прояви якого неприйнятні для позитивного самосприйняття, загрожують потраплянням безпосередньо у залежність від агресора. Страх блокується за допомогою «забуття» реального стимулу та всіх об'єктів, фактів, обставин, пов'язаних з ним, бажань, думок, почуттів, (вони стають несвідомими). Витіснені (пригнічені) імпульси, не знаходячи дозволу в поведінці, зберігають свої емоційні і психовегетативні компоненти.

До групи витіснення входять також близькі щодо нього механізми: інтродекція та ізоляція (ізоляція підрозділяється деякими авторами на дистанціювання, дереалізацію та деперсоналізацію, які можна коротко висловити формулами: це було десь далеко і давно; як би не наяву; ніби не зі мною») [8, с. 75].

Регресивна поведінка часто заохочується, такі особи мають установку на емоційний симбіоз та інфантилізацію дитини. Як механізм захисту регресія проявляється у прагненні особистості уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку, а вирішення більш складних завдань замінюється на відносно простіші та доступні в тій ситуації, що склалася.

Використання більш простих поведінкових стереотипів, зміна емоційно-вольової саморегуляції у бік більшої спрощеності значно збіднює можливий арсенал подолання конфліктних ситуацій.

Інші варіанти регресії це дитячі, безрозсудні форми поведінки (наприклад, їзда автомобілем на високій швидкості). А також десакралізація – збіднення власного життя, відмова від його серйозного прийняття, яке може трансформуватися в «комплекс Іони» - відмова від спроб реалізувати свої здібності у всій повноті [33]. У кластер регресії входить також такий

механізм, як «рухова активність», що передбачає мимовільні іррелевантні (недоречні) дії для зняття напруги [9, с. 73].

Компенсація - онтогенетично найпізніший і когнітивно складний захисний механізм емоційно-вольової сфери, який розвивається та використовується, як правило, свідомо. Як механізм психологічного захисту пов'язаний із спробами знайти заміну реальному чи уявному недоліку, дефекту іншою якістю (в тому числі за допомогою фантазування або присвоєння собі властивостей та якостей іншої особи) з метою підвищення почуття самодостатності та позбавлення від комплексу неповноцінності. У кластер компенсації входять також механізми: надкомпенсація, ідентифікація та фантазія, яку можна розуміти як компенсацію на ідеальному рівні [4, с. 75].

Іншим проявом компенсаторних захисних механізмів може бути ситуація подолання фруструючих обставин чи ситуацій надзадоволенням в інших сферах. Наприклад, фізично слабка або боязка людина, нездатна відповісти на загрозу розправи, перемагає кривдника за допомогою витонченого розуму чи хитрості. У позитивному ключі можлива: 1) успішна компенсація, коли прагнення до переваг збігається з соціальними інтересами і 2) гіперкомпенсація, коли відбувається гіпертрофований розвиток однієї сторони особистості.

Проекція представляє собою механізм, за допомогою якого несвідомі, неприйнятні для особистості почуття і думки приписуються іншим людям і стають як би вторинними для свідомості. Негативні якості і почуття, наприклад, агресивність приписується оточуючим, щоб виправдати власну агресивність або недоброзичливість, яка проявляється ніби в захисних цілях.

Рідше зустрічається інший вид проекції, коли значним особам приписуються позитивні, соціально схвалені почуття, думки чи дії. Розрізняють:

- атрибутивну проекцію (несвідоме відкидання власних негативних якостей і приписування їх оточуючим);

- раціоналістичну (усвідомлення у себе приписуваних якостей та проектування за формулою «всі так роблять»);

- компліментарну (інтерпретація своїх реальних чи уявних недоліків як переваг);

- симілятивну (приписування недоліків за подібністю, наприклад, батько-дитина) [5, с.77].

Заміщення (зміщення) проявляється у розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву) на об'єктах, що становлять меншу небезпеку або є більш доступними, ніж ті, що викликали негативні емоції та почуття. В більшості випадків заміщення дозволяє зняти емоційну напругу, що виникла під впливом фруструючої ситуації, але не призводить до полегшення чи досягнення поставленої мети. Заміщення має як активні, так і пасивні форми.

Інтелектуалізація проявляється у заснованому на фактах надмірно «розумовому» способі подолання конфліктної чи фруструючої ситуації без переживань. Особа припиняє переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок та маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. До цього кластера входять також механізми: анулювання, сублімація (витіснені бажання та почуття гіпертрофовано компенсуються іншими, що відповідають вищим соціальним цінностям, сповідуваними особистістю) і раціоналізація.

Стратегії психологічної саморегуляції осіб похилого віку забезпечують регуляцію, спрямованість поведінки, редукують тривогу та емоційну поведінку.

Прийнято виділяти конструктивні та деструктивні стратегії психологічної саморегуляції:

- 1) До конструктивних стратегій відносяться: компенсація, гіперкомпенсація та раціоналізація;
- 2) До деструктивних - витіснення, регресія, заміщення, заперечення та проекція.

1.2. Поведінка як психологічний феномен. Психологічні концепції та види стратегій копіngu

Проблема індивідуальності в психології було поставлено давно. Вже Теофраст [22] звертався до визначення індивідуальних особливостей психіки людини у зв'язку з описом її характеру.

Згодом індивідуально-психологічні особливості людини протягом тривалого часу розглядалися головним чином саме у зв'язку з вченням про його характер, про типологічні властивості його нервової системи.

У вітчизняній психологічній науці індивідуально-психологічні особливості людини також протягом тривалого часу розглядалися у зв'язку з вченням про типологічні властивості нервової системи. Великий внесок у вивчення цього аспекту проблеми зробили: А. Ковальов, В. Мерлін, В. Мясичев, Б. Теплов та інші автори. Дослідженнями лабораторії диференціальної психології та антропології ЛДУ зроблено значний внесок у вивчення індивідуально-типових особливостей, а також пам'яті, моторики, сили нервової системи, сприйняття та інших психологічних показників особистості.

Дослідженням поняття індивідуальності довгий час займався відомий вчений психолог Б.Г. Ананьєв [2], який пропонує представити людину не лише як відкриту систему, а й як систему «закриту», замкнуту внаслідок внутрішньої взаємопов'язаності її властивостей (особистості, індивіда, суб'єкта). Згідно твердження автора, саме в процесах практичної діяльності можна знайти можливості об'єктивного дослідження людської індивідуальності. Якщо особистість – «вершина» всієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це «глибина» особистості та суб'єкта діяльності.

При цьому одним із важливих індикаторів людської індивідуальності визначається активність творчої діяльності людини, втілення, реалізація в ній усіх величезних можливостей історичної природи людини.

Разом з тим, індивідуальні особливості особистості можна розглядати з багатьох позицій. В рамках нашого дослідження науковий інтерес для нас становлять акцентуації характеру та агресивність особистості.

Сам термін та перші дослідження акцентуйованих характерів з'явилися у роботах психіатрів. За визначенням німецького психіатра та психолога, професора неврологічної клініки Берлінського університету Карла Леонгарда, акцентуація означає надмірну вираженість окремих характеристик характеру та їх поєднань, прикордонну з психопатіями. Однак, від останніх акцентуації відрізняються тим, що відсутня однозначна визначеність їх прояву у всіх без винятку ситуаціях взаємодії людини зі світом: поведінка людини залишається активною як у просторі (взаємодії), так і в часі.

Леонгард вважав, що «акцентуйовані особи – це далеко не найгірша половина людства» і стверджував, що саме вони мають найбільш виражений творчий потенціал [14]. Таким чином, акцентуації характеру не обмежують можливостей соціальної адаптації людини, хоч і певним чином «забарвлюють» її поведінку.

К. Леонгард виділив 6 типів темпераменту: гіпертимний (схильний до підвищеного фону настрою), дистимний (зосереджений на негативних сторонах життя), циклотимний (схильний до коливання настрою), екзальтований (з бурхливими реакціями на зовнішні стимули), тривожний (несміливий, покірний, принижений) та емотивний (чутливий, тонко-сприйнятливий) та чотири типи акцентуйованих особистостей [14]. Кожному з них властиві свої особливості.

Демонстративна особистість характеризується авантюризмом, марнославством, жалістю до себе, необдуманістю вчинків, прагненням до гри

певної соціальної ролі. Педантичній особистості властиві ригідність нервових процесів, сумлінність, обов'язковість.

Застрагаюча особистість відрізняється патологічною стійкістю афекту, злопам'ятністю, честолюбством, підозрілістю, схильністю до ревнощів, наполегливістю. Збудливим особистостям властиві недостатність самоконтролю, імпульсивність реакцій, схильність до алкоголізації.

Таким чином, у типології Леонгарда (як і у багатьох інших) неправомірно великий акцент робиться на гіпертимних (збудливих, експлозивних і демонстративних) рисах та меншою мірою виділені гіпотимні (тривожні, недовірливі, песимістичні, сензитивні, пасивні і аутичні) індивідуально-особистісні властивості.

Дана типологія не повністю відповідає вимогам, що пред'являються до складання наукової класифікації. Так, типологія індивідуально-особистісних властивостей за Л. Собчик, що в певній мірі перегукується з типологією акцентуацій Леонгарда. Проте, в даній типології ортогональні ознаки інтроверсії – екстраверсії доповнені та протиставляються один одному тривожністю, агресивністю, ригідністю, лабільністю і сенситивністю, спонтанністю.

Саме тому в даному аспекті вважаємо за доцільне розглянути також агресивність, як одну із актуальних якостей особистості.

Вперше аналіз феномену агресивної поведінки особистості, спроби визначення її причин були здійснені ще у донауковий період в сфері релігії та були продовжені у філософських дослідженнях, що розглядають причини агресивності з різних позицій.

Загалом з початком вивчення цієї проблеми домінував підхід, який визначав агресію як поведінку, що суперечить позитивній сутності особистості. Так, наприклад, А. Реан визначав дане явище як «етико-гуманістичний» [15, с. 4].

Так, у XIX столітті стрімкий розвиток гуманітарних та природничих наук дав значний поштовх до розуміння сутності даного явища та визначення

його причин. Наприклад, Ч. Дарвін визначав знищення представників свого чи чужого виду (що, по суті, і є агресією) як один із механізмів природного відбору та самозбереження живих істот [6].

Як свідчить А. Реан [12], ці обставини зумовили появу нового підходу до визначення проблеми агресії, за яким вона є доцільною біологічно формою поведінки, що сприяє адаптації та виживанню живої істоти.

Також в цей час починають з'являються нові напрямки дослідження проблем агресивного поведінки, зокрема, вивчення феномену «педагогічної агресії».

Публікувалися і праці західних дослідників [6]. Проте, аналіз літератури показав, що досі визначення понять «агресії» та «агресивності» є неоднозначним. На нашу думку, труднощі у визначенні цього поняття обумовлені наявністю широкого кола підходів, кожен із яких визначає агресію відповідно до своєї специфічної галузі дослідження, що становить науковий інтерес дослідника: нейрофізіологія вивчає нервові механізми, що є основою агресивної поведінки, біологія звертає увагу на функціях та цілях агресії, психіатрія визначає за основу агресивності порушення психіки, соціологія, в свою чергу, характеризує даний феномен через низку соціальних факторів.

І хоча традиційно роль своєрідного інтегруючого центру досліджень з різних проблем визнається психологією, але й тут ще не дійшли єдиного висновку щодо визначення та розуміння агресії. Так, А. Басс розглядає агресію як поведінку, що характеризується загрозою або безпосереднім завданням шкоди іншим [7].

Л. Берковиць зазначає, що критерієм кваліфікування тих чи інших дій як агресивних є включення до них намірів образи або приниження, а не просто заподіяння ними таких наслідків [7].

Вважається, що найбільш узагальненим та точним визначенням феномену агресії є визначення, дане Р. Бероном і Д. Річардсоном, згідно з яким, «агресія – це певна поведінка, спрямована на образу чи заподіяння

шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення» [13, с.26]. Дуже важливим доповненням до цього визначення є думка про те, що характерною особливістю поведінки агресора є спроба завдати найбільше шкоди об'єкту агресії і при цьому самому зазнати якомога меншої шкоди.

О. Бовть [8] до цього додає, що включення критерію наявності або відсутності агресивного наміру при визначенні агресії доцільно, оскільки дозволяє оцінювати, як спробу заподіяти шкоди іншим, навіть якщо агресор не досяг мети, а також диференціювати від агресивних дій, наслідком яких стало випадкове заподіяння шкоди та дії, що мають добрі наміри, для здійснення яких заподіяння болю необхідне.

Отже, визначення Р. Берона і Д.Річардсон вважається комплексним, найбільш досконалим і включає наступні окремі положення:

- 1) агресія обов'язково є навмисним, цілеспрямованим заподіянням шкоди;
- 2) об'єктом агресії є жива істота;
- 3) жертви повинні мати мотивацію уникати такого поводження з собою.

Разом з тим, Г. Гайдукевич [21] зазначає, що цьому визначенню не вистачає поняття норми, що може призвести до помилкового розуміння поведінки як агресивної у разі, коли насильство щодо людини спровоковане суспільством (наприклад, правомірне покарання). Автор зазначає, що цей недолік у визначенні даного поняття може бути усунений, якщо враховувати також соціальну оцінку агресивної поведінки, та пропонує розглядати агресію як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить правилам та нормам співіснування людей в певному соціумі, свідомо завдає шкоди певному об'єкту, фізично чи психологічно, тим самим завдаючи жертві певний дискомфорт.

Існує безліч визначень агресії, які можна поділити на дві основні категорії:

1. Агресія як модель поведінки людини. У цьому аспекті поняття «агресія» насамперед асоціюється з негативними емоційними проявами – лють, агресія, ненависть, і з мотивами – прагнення образити, принизити. Коломієць О. [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**] визначає агресію як цілеспрямовану руйнівну поведінку, яка вступає в протиріччя з нормами людського існування і може завдати як фізичні збитки, так і психологічний стрес (стан страху, переживання, пригніченості).

2. Агресія, в основу якої покладено цілеспрямовану дію. У даному аспекті поняття «агресія» передбачає вчинення певної дії, внаслідок якої агресор завдає навмисних збитків своєму опоненту [15].

З урахуванням даних визначень, агресію слід визначити, як цілеспрямовану комунікативну дію, яка орієнтована на те, щоб викликати негативні емоційно-психологічні стани у об'єкта вербальної дії.

Наразі до визначення поняття «агресії» додалися нові дані із суміжних наукових областей. Так, у своїй роботі психолог Е. Фромм використовує термін «агресія» для позначення поведінки, яка пов'язана із самообороною, з реакцією на погрози. Він розглядає агресію як заподіяння шкоди не тільки живій істоті, а й різним неживим предметам [8].

Так, Ф. Алан описує агресію як «внутрішню силу, що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам» [1].

Л. Берковиць визначає агресію як сильну активність, бажання самоствердитися [11]. Е. Вілсон визначає агресію як фізичну дію чи загрозу такої дії з боку одного індивіда, на волю іншого індивіда [15]. Подібне визначення дає О. Бандура: «Агресія – це не завжди цілеспрямована реакція одного індивіда, що завдає іншому індивіду фізичну чи моральну шкоду», а Е. Аронсон визначає агресію, виходячи з поняття наміру, як поведінку, націлену на те, щоб заподіяти шкоду чи біль іншій людині.

Необхідно розмежовувати поняття «агресія» та «агресивність». І. Гайдамашко [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**] визначає: «Агресія – це поведінка (індивідуальна чи колективна), спрямова на завдання фізичної,

чи психологічної шкоди. Агресивність як стійка риса особистості, що виражається у готовності до агресії, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу. В силу своєї стійкості та входження до структури особистості, агресивність здатна визначати загальну тенденцію поведінки» [14, с. 35].

В даний час все більше стверджується уявлення про агресію як мотивацію зовнішніх дій, що порушують норми та правила співіснування, які завдають шкоди, що завдають біль та страждання людям. Г. Масагутов та С. Єніколопов запропонували розрізняти три види агресії: випадкову, інструментальну та ворожу [6].

Д. Майєрс справедливо заперечує те, щоб випадкове, тобто ненавмисну дію, яка завдала шкоди, називати агресивною [5]. Однак він сумнівається у необхідності розрізняти агресію інструментальну та ворожу, або навмисну. У деяких випадках нелегко встановити, чи є агресія засобом або метою, але це розрізнення дуже суттєве.

Не менш важливо розглядати агресію не лише як поведінку, а й як психічний стан; знати його феноменологію, виділяючи пізнавальний, емоційний та вольовий компоненти.

Пізнавальний компонент полягає в орієнтуванні, яка вимагає розуміння ситуації, бачення об'єкта для нападу та ідентифікації своїх «наступальних засобів». Т. Румянцева вважає, що основний збудник агресії - загроза, яка викликає стрес, а агресія є реакцією на стрес [11].

Слід, однак, відзначити, що далеко не всяка загроза викликає агресивний стан, і аж ніяк не завжди агресивний стан провокується загрозою. У тих випадках, коли агресія викликається загрозою, правильне розуміння цієї загрози, її об'єктивний аналіз та оцінка дуже важливі пізнавальні елементи агресивного стану. Від цього розуміння залежить саме виникнення даного стану, його форма та сила.

Переоцінка загрози може спричинити відмову від агресії як засобу боротьби та свідомість свого безсилля.

Винятково важливий та емоційний компонент агресивного стану, переживання недоброчливості, агресії, а в деяких випадках почуття своєї образи, дратівливості.

Значення має такий компонент агресії, як її вольова сторона. У агресивну дію включаються всі формальні якості волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, а в ряді випадків ініціативність та сміливість. Справа в тому, що агресивний стан часто виникає і розвивається у боротьбі, а всяка боротьба вимагає вищезгаданих вольових якостей.

В даний час проблема агресивності та насильства є предметом обговорення на різних рівнях. З погляду звичайних уявлень агресію розглядають насамперед у таких аспектах:

1. Ситуація, коли відзначено явне (кримінальне) насильство. Вона є злочинним діянням, яке спрямоване проти особистості або групи і має на меті заподіяння фізичної шкоди. При цьому приділяється увага ситуації у світі, у державі, у місті. В данному аспекті часто порівнюють такі показники, як рівень та динаміка агресії, виявлення структури агресії, мотивів агресивних діянь, характеристика суб'єктів, які вчиняють ці дії. При цьому обговорюються головним чином умови, за яких здійснювалося формування особистісних характеристик, індивідуальних психологічних особливостей [11].

2. Агресія як дозлочинна форма поведінки, що є основою розвитку суб'єкта як майбутнього злочинця. З цієї позиції йдеться про прояви агресії серед осіб, схильних до таких проявів [12].

Люди схильні до значної небезпеки, якщо агресія спрямована на них. Згідно з визначенням, Р. Уолтерса та А. Бандури [15] дана агресія зветься асоціальною; вона пов'язана з соціально-деструктивними діями, тому результатом цього типу агресії може бути руйнування суб'єкта, майна. Не у кожному випадку це можна розглядати як порушення закону.

Агресивність проявляється як відкрито, і приховано [14]. Агресивність як термін зазвичай вживають, щоб позначити руйнівні наміри, і

вона маскується, наприклад, честолюбними уявленнями. Під такими діями розуміється самоствердження, і мається на увазі, що в їх основі лежить спонукання мотивації конкуренції, прагнень до досягнення іронічного ставлення до того, що відбувається, і висловлювань з цього приводу. Однак оточуючі ці прояви оцінюють як прояв агресії проти них. Вираженою агресивністю частіше вважається конфлікт, злі слова, тип тиску, погана оцінка. При прихованій агресії відбувається обрив спілкування, саморуйнування, самогубство.

Внутрішні репрезентації агресії виступають як фантазування, афективність. Наприклад, суб'єкт виношує ідеї розправи з якоюсь людиною, але прояв агресії відбувається лише у сфері фантазії або при виникненні сильного афекту [5].

Потяги виявляються через афективність. Агресивність виступає як боротьба за власну свободу, уникнення загрози, боротьба з перешкодами на шляху до досягнення потреб, усвідомлення та зняття внутрішніх конфліктів, зростання самооцінки. Тут агресивність порціальна і не представлена у повному обсязі.

У науковій літературі також можемо знайти термін «ворожа агресія» (або «емоційна агресія»), який зазвичай застосовується у тих випадках, коли основна мета агресора полягає у заподіянні жертві страждань чи іншої шкоди. Термін «інструментальна агресія», навпаки, застосовується у випадках, коли агресія виступає як засіб досягнення певної мети (гроші, соціальний статус, територія) [7]. Інструментальна агресія, як правило, мотивована ситуацією, та може походити від соціальної мети. Складність полягає в тому, що важко провести кордон між ворожою та інструментальною агресією, оскільки ворожі наміри у соціальній ситуації часто маскуються інструментальною формою агресії [27].

О. Дроздов [27] вказує, що деякі агресивні дії можуть поєднувати як інструментальну, так і ворожу агресію, а А. Бандура [6] зазначає, що, незважаючи на різницю в цілях, ці два типи

агресії спрямовані на вирішення конкретних завдань та, по суті, представляють собою інструментальну агресію.

Т. Курбатова відрізняє три основні типи (рівні) агресії: індивідуальний, особистісний та суб'єктно-діяльнісний:

1) особистісний тип, що полягає у самозахисті, а також захисті свого майна, дітей тощо;

2) особистісний тип пов'язаний з мотиваційною сферою людини, її самосвідомістю і виявляється у наданні переваги насильницьким засобам у досягненні своєї мети

3) суб'єктно-діяльнісний тип проявляється у звичному для людини стилі поведінки та пов'язаний зі спробою досягти своєї мети, успіху або зі зворотною реакцією на загрозу [32].

Б. Крейхі запропонувала більш узагальнену типологію агресивної поведінки за такими похідними:

- модальність реакції: вербальна / фізична;
- якість реакції: дія / бездіяльність;
- безпосередність: безпосереднє / опосередковане;
- можливість спостерігати: відкрите / приховане;
- підбурювання: неспровоковане / мстиве;
- цілеспрямованість: ворожа / інструментальна;
- вид спричиненої шкоди: фізична / психологічна;
- тривалість наслідків: короткострокові / довгострокові;
- соціальні одиниці, які задіяні: індивідуальна / групова [1, с. 19].

1.3. Стратегії у структурі саморегуляції осіб похилого віку, що перебували на тимчасово окупованих територіях

Сучасний стан суспільства характеризується тенденціями до виникнення збройних конфліктів та терористичних загроз у тих регіонах, де відбувається розрив між інтересами окремої людини та суспільством загалом. Ці тенденції спричиняють зростання конфліктогенності, тероризму та екстремізму, а також психологічну нестабільність та емоційну напруженість для кожної людини. Сьогодні українці проживають в умовах воєнного стану, що викликаний збройною агресією держави-сусіда.

Починаючи з 2014–2016 роках, коли виникла ситуація соціально-політичного конфлікту в Україні, коли інтенсивні бойові дії, зупинене виробництво, зруйнована інфраструктура та понад десять тисяч жертв серед мирного населення мали величезний психологічний вплив на жителів Південно-Східного регіону України [33].

Таким чином, можна констатувати той факт, що будь-який конфлікт, крім жертв і матеріальних збитків для сторін, що беруть участь у ньому, призводить до збільшення кількості біженців і вимушених переселенців, до поширення хвороб, до розширення бази світового тероризму, згубно впливає на природу, а за певних обставини можуть призвести до екологічної катастрофи, і, нарешті, неминучого порушення правами людини.

В останні роки у психологічній літературі спостерігається підвищена увага до вивчення соціально-психологічних особливостей наслідків збройних конфліктів для населення, що проживає у зоні збройних конфліктів.

Але маловивченими залишаються психічні реакції людини на такі стрес-фактори, як: безпосереднє проживання на території збройного конфлікту, терористичні та насильницькі напади на особистість, утримання як полонених, інші складні життєві умови (втрата близьких, сильні, багатогодинні обстріли, інвалідність внаслідок розриву сну) і т.д.

Психічні стани людей, які мешкають на території розгортання збройного конфлікту, характеризуються різноманітністю. Для позначення психічних станів людини у складних умовах, дослідники користуються різними поняттями, серед яких можна назвати поняття «стрес». Його застосовують для позначення широкого кола не тільки як психічних, а й фізіологічних станів, наприклад, фізичної напруги, втоми тощо. Розглядаючи різні варіанти визначення стресу, Н. Різві зазначив, що іноді це поняття відносять до стану занепокоєння в організмі, який він прагне усунути чи зменшити. У цьому сенсі поняття стресу небагато відрізняється від неприємних станів, таких як тривожність, слабкий біль або дисонанс [32].

Для прояснення поняття стресу Р. Лазарусом були сформульовані два основні положення [9; 30]. Він уточнив, що термінологічну плутанину та суперечності у визначенні поняття «стрес» можна буде усунути, якщо при аналізі психологічного стресу враховувати не лише зовнішні стресові стимули та спостережувані реакції, а й пов'язані зі стресом психологічні процеси (наприклад, процес оцінки загрози). Також він стверджував, що стресова реакція може бути зрозуміла лише з урахуванням захисних процесів, що породжуються загрозою (фізіологічні та поведінкові реакції на загрозу пов'язані з внутрішньою психологічною структурою особистості, її роллю у прагненні суб'єкта впоратися з цією загрозою).

Х. Сельє визначає стрес як стан, що створює перешкоди та є внутрішньою реакцією на стресори [25].

Таким чином, узагальнюючи сказане вище, можна відзначити, що стрес – це стан підвищеної напруги організму як захисної реакції на різні несприятливі фактори.

На противагу поняттю «стрес», що відбиває об'єктивні властивості стимулів, поняття «загроза», на думку Ч.Д. Спілбергера, потрібно використовуватися для опису суб'єктивної оцінки людиною ситуації, що несе у собі фізичну чи психічну небезпеку [3]. На наш погляд, оцінка ситуації як

небезпечної залежатиме від індивідуально-психологічних відмінностей, а також специфіки особистого досвіду людини.

Попереднім станом стресу є стан тривоги. В останні роки у науковій літературі велика увага приділяється проблемі проявів тривоги. Деякі вчені ототожнюють тривогу зі стресом [12] або визнають її одним із видів стресу, але частіше виділяють у самостійний стан.

За твердженням Ч.Д. Спілбергера [12] та інших авторів, стан тривоги виникає, коли людина сприймає певний подразник чи ситуацію як такі, що несуть у собі, актуально чи потенційно, елементи небезпеки, загрози, шкоди. Стан тривоги може змінюватись за інтенсивністю і змінюватися в часі як функція рівня стресу, якому піддається особистість. З цим твердженням узгоджується й розуміння Ч.Д. Спілбергера стресу у вигляді сукупності зовнішніх впливів, певних стрес-факторів, які сприймаються особистістю як надмірні вимоги і створюють загрозу її самоповазі, самооцінці, що викликає відповідну емоційну реакцію. Схильність до такого роду емоційних реакцій характеризується як особистісна.

М. Левітов визначає тривогу як «психічний стан, що викликається можливими чи ймовірними неприємностями, змінами у звичній обстановці та діяльності, затримкою приємного, бажаного, воно виявляється у специфічних переживаннях побоювання, хвилювання, порушення спокою» [12].

Таким чином, «тривогу» слід віднести до негативних емоцій, але не до стресу саме тому, що тривога виникає не у відповідь на зовнішній вплив, а найчастіше є безпредметною.

Тривожність людини – це з кардинальних показників, використовуваних психологічною наукою для опису соціально-психологічних наслідків збройних конфліктів. Випробовуючи постійну тривожність від стресу війни та загальної несприятливої ситуації, людина починає турбуватися частіше і легше виходить із психологічної рівноваги, що виявляється у відчутті невизначеності, у почутті беззахисності, в очікуванні негативних подій, у розгубленості та страху перед майбутнім.

Почуття тривоги у людей, які безпосередньо проживають на території збройного конфлікту, виникає, коли під загрозою перебуває щось значуще для самої людини. У процесі безпосереднього проживання біля збройного конфлікту основними цінностями людини стають кардинальні цінності. До них відносяться вітальні цінності, які забезпечують виживання людини (фізіологічні потреби, життя, здоров'я, безпека, особиста недоторканність та ін.), та громадянські права (свобода слова, думки, совісті, недоторканність житла та ін.). На наш погляд, кардинальні цінності – єдині, без яких людина не може існувати.

Одним із найпоширеніших психічних станів у складних життєвих обставинах є емоційна (психічна) напруженість, яку деякі автори ототожнюють із поняттям психологічного стресу внаслідок неоднозначності трактування поняття «стрес». Поняття «напруженість» тісно пов'язане з поняттям стресу. І.О. Котенєв розрізняв стрес як об'єктивно відчуттів складність та напруженість, як суб'єктивне переживання [8], а В.А. Ганзен відносив почуття напруги до загальних суб'єктивних характеристик стресу [28].

Згідно з «Психологічним словником», психічна напруженість – психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку подій і супроводжується почуттям загального дискомфорту, тривоги, іноді страху, проте, на відміну від страху, включає готовність оволодіти ситуацією, діяти в ній [16].

З погляду А.Г. Маклакова, психічну напруженість слід розглядати як психічний стан, що виникає при виконанні людиною складного завдання та негативно впливає на діяльність. Він підкреслював, що психічна напруженість знижує впливом геть стійкість психічних і рухових функцій, до дезінтеграції діяльності [14].

Як наголошував Ю. Щербатих, ступінь психічної напруженості визначається багатьма чинниками, найважливішими у тому числі є сила мотивації, значимість ситуації наявність досвіду подібних переживань,

ригідність (негибкість) психічних функціональних структур, залучених у той чи інший вид діяльності [24].

Л. Анциферова визначає такі властивості психічної напруженості: дезорганізація психічної діяльності, суттєві відхилення в психомоториці, глибокі зрушення в нейродинамічних характеристиках, яскраво виражене почуття загального фізичного та психічного дискомфорту, скарги на порушення діяльності соматичних органів, негативний емоційний фон і падіння настрою, фон невпевненості, гостре очікування невдачі, погіршення сприйняття і уваги, погіршення мислення, зниження розумової працездатності, низька завадостійкість, відволікання, зниження обсягу короткочасної та оперативної пам'яті, ригідність поведінки, схильність до шаблонів і т.д.

Зміна власних характеристик особистості в важкій ситуації, надає можливість жінкам похилого віку не знизити самооцінку й не відносити невдачу до себе, за рахунок прийняття на себе певної ролі.

Саме рольова поведінка є одним із ефективних прикладів подолання труднощів з деякими небажаними рисами особистості, наприклад, сором'язливістю. Також жінкам похилого віку притаманно застосовувати неконструктивну стратегію психологічної боротьби із негативними емоціями й хворобливими відчуттями. Вони не можуть ні практично перетворювати ситуацію, ні піти від джерела небезпеки й страждання. Такі ситуації часто виникають у сфері здоров'я. Й тоді вони «не помічають» симптомів хвороби, намагаються ставитися із гумором до свого становища, сподіваються на допомогу надприродних сил. Дані прийоми неконструктивні у тому, що не усувають важку проблему, проте усе ж вони адаптивні, оскільки полегшують психологічний стан.

Чоловікам притаманно в разі складнощів вірити в забобони і народні прикмети. Їм важливо, щоб їх оточували щасливі люди. Вони вірять у те, що для досягнення успіху повинен бути «талісман» – людина, якій «посміхається

доля», це надає можливість їм відчувати себе сильними й діяти більш впевнено.

Відносно неконструктивної стратегії подолання чоловікам похилого віку властиво відмовлятися визнати, що сталася травмуюча подія, вони не переживають гострих негативних почуттів й поведуться так, як ніби нічого не сталося. Заперечення надає можливість їм переробляти трагічні ситуації «малими дозами», поступово асимілюючи їх смислову сферу особистості. Після асиміляції події змінюється свідомість людини, її ставлення до світу, з'являється нова оцінка життя й власних можливостей. Це є адаптивним компонентом у неконструктивній стратегії подолання.

Висновки до 1 розділу

Таким чином, на основі аналізу науково-психологічної літератури, можна сказати, що серед науковців не існує єдиного підходу до визначення сутності таких феноменів як «механізми психологічного захисту», «агресивність», «агресивна поведінка». Так, науковці вкладають своє специфічне бачення змісту даних дефініцій відповідно до власних наукових інтересів.

В цілому, психологічний захист розглядається як система стабілізації особистості, що спрямований на огороження свідомості від травмуючих переживань, пов'язаних із внутрішньо-особистісними конфліктами та конфліктами із зовнішнім середовищем, а також тривогою та дискомфорними станами.

Розглядаючи індивідуальні особливості людини, ми акцентували увагу на акцентуаціях характеру. В даному аспекті, акцентуація розглядалася як вираженість певних якостей характеру особистості, коли людина похилого віку стає занадто чутливою до деяких травмуючи факторів.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

2.1. Організація емпіричного дослідження

Загальна мета емпіричного дослідження полягала у дослідженні емоційно-вольової регуляції осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Провести дослідження за опитувальником індексу життєвого стилю Life Style Index (LSI).
2. Провести дослідження за методикою діагностики показників та форм агресії Баса-Дарки.
3. Провести дослідження за опитувальником ауто- та гетероагресії Е. Ільїна.
4. Провести дослідження за методикою дослідження акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека.
5. Проаналізувати отримані результати емпіричного дослідження за даними методиками.
6. Виявити взаємозв'язок психологічних захисних механізмів з іншими діагностованими показниками.

При цьому ми виходили з наступного припущення, що існує взаємозв'язок між психологічними захисними механізмами особистості та індивідуальними характеристиками особистості у похилому віці, такими як агресивність та акцентуації характеру.

Проведення емпіричного дослідження включало такі етапи.

Для діагностики рівня та спрямованості агресивності, акцентуацій характеру досліджуваних, а також типів психологічних захистів, яким надається перевага у процесі життєдіяльності, були підібрані відповідні

психодіагностичні методики. Методики підбиралися з урахуванням виявлення найбільшої інформативності, можливості їх застосування в групі, а також простоти, зрозумілості та швидкості в обробці.

У дослідженні взяли участь загалом 60 осіб різної статі, близьких за віком (58 – 74 роки). Перша група – 30 людей похилого віку, що перебували під окупацією та потім приходили за психологічною консультацією у смт. Ківшарівка, смт. Куп'янськ-Вузловий та у м. Куп'янськ. Друга група – 30 людей похилого віку, що проживають у місті Харків та не знаходилися під окупацією.

Після отримання всіх опитувальників дані були опрацьовані за ключами. Отримані за тестами дані піддавалися первинному аналізу, під час якого аналізувався розподіл респондентів за рівнем вираженості діагностованих психологічних параметрів. Дані подавалися у вигляді діаграм.

Для аналізу взаємозв'язків індивідуальних характеристик та рівня виразності психологічних захистів використовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Статистичні розрахунки та побудова діаграм проводилося за допомогою електронних таблиць Excel.

На останньому етапі дослідження були сформульовані узагальнені висновки.

2.2. Характеристика методик дослідження

Відповідно до мети та завдань дослідження нами був підібраний діагностичний інструментарій, охарактеризуємо методики детальніше.

1. Опитувальник рівня агресивності Баса-Дарки.

Мета опитувальника - опис поведінки людини за вказаними видами реакцій. Методика Басса – Дарки широко використовується у зарубіжних дослідженнях, у яких підтверджується її високі валідність та надійність та

сама методика високо цінується психологами практиками за компактність, високу (знову ж таки) валідність та достовірні діагностичні дані. Опитувальник систематично використовується також і у вітчизняних наукових дослідженнях.

Методика включає 75 питань та призначена для діагностики агресивних та ворожих реакцій особистості. Дана методика надає текстову інтерпретацію по структурі, спрямованості агресивних та ворожих реакцій особистості, показники за шкалами, та «графічний профіль особистості».

Види реакцій, що діагностуються за означеною методикою:

- фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи;
- непряма агресія, така, що має завуальований характер та спрямована на іншу особу чи ні на кого не спрямована;
- роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість);
- негативізм – опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів;
- образа – заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії;
- підозрілість – в діапазоні від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоди;
- вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози);
- почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить зло, а також відчуються їм докори совісті.

Також, сума показників фізичної, непрямой та вербальної агресії утворюють показник агресивності. А сума показників підозрілості та образи утворює показник ворожості.

2. Для виявлення домінуючих механізмів психологічного захисту було використано методику Плутчика – Келлермана – Конте «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index, LSI).

Опитувальник призначений для діагностики психологічних механізмів захисту «Я» і включає 92 твердження, що вимагають відповіді на кшталт «вірно – невірно». Вимірюються вісім видів захисних механізмів: витіснення, заперечення, заміщення, компенсація, реактивна освіта, проекція, інтелектуалізація (раціоналізація) і регресія. Кожному з цих захисних механізмів відповідають від 10 до 14 тверджень, що описують особистісні реакції людини, які виникають у різних ситуаціях. На основі відповідей будується профіль захисної структури обстежуваного.

Підраховується кількість позитивних відповідей щодо кожної з 8 шкал, відповідно до ключа. Потім сирі бали переводять у відсотки. На основі відсоткових показників складається профіль його захисту.

3. Опитувальник Шмішека.

Ця методика була розроблена Шмішеком у 1970 на основі концепції акцентуованих особистостей К. Леонгарда. Ця методика за формою є опитувальником, що складається з 88 питань та передбачає два варіанти відповіді – «так» або «ні».

Інструкція, яка додається до опитувальника може бути змінена, якщо виникне необхідності пристосувати її до особливостей піддослідних. Інструкція повинна бути максимально спрощеною та відповідною розумовим можливостям респондентів. Після проходження тесту випробувач обробляє бланк відповіді за допомогою ключів. В результаті виходять показники з усіх типів акцентуацій (сирі бали). Після цього показники, які були отримані перетворюються за допомогою коефіцієнтів за формулою:

Сирі Бали X Коефіцієнт = Підсумковий показник. Коефіцієнти для всіх типів акцентуацій наступні: гіпертимічний = 3, застрягаючий = 2, педантичний = 2, емотивний = 3, тривожний = 3, циклотимний = 3, збудливий = 3, дистимічний = 3, демонстративний = 2, екзальтований = 6.

Результати обчислень фіксую у бланку запису результатів. На даному етапі вже може бути дана приблизна оцінка типу акцентуації. Якщо показник вищий за 12 (максимальне – 24), то це вважається ознакою акцентуації по даному типу. Але є дані, які можна підтвердити також іншими дослідженнями, що критичний показник для діагностики типу акцентуації лежить в межах між 14-16 балами.

4. Опитувальник «Ауто- та гетероагресія».

Опитувальник «Ауто- та гетероагресія» розроблений Є. П. Ільїним для визначення спрямованості агресії на себе чи інших. Як наслідок усвідомлення провини у людини може виникати прагнення покарати себе, тобто прояв аутоагресії; на противагу такому варіанту реагування, у людини може не виникати докорів совісті, і більше того, може виникати перекладання відповідальності за те що трапилося на інших, прояв щодо них агресії (гетероагресія).

Даний опитувальник допомагає виявити, яка з цих двох тенденцій переважає у респондента. Опитувальник складається із 20 тверджень, з якими респондент може погодитися чи не погодитися.

Обробка відповідей проводиться наступним чином: підраховуються позитивні та негативні відповіді з питань обох шкал, бали підсумовуються, після чого порівнюються показники за шкалою ауто- та гетероагресії, на підставі чого складається висновок про наявність тієї чи іншої вираженої тенденції реагування у респондента.

Висновки до 2 розділу

Таким чином, на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, нами була висунуто припущення, що існує взаємозв'язок між психологічними захисними механізмами й емоційно-вольовою регуляцією осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях.

Нами був підібраний діагностичний інструментарій, який науково підтверджений, характеризується як надійний та валідний; сформовані стимульні матеріали у вигляді роздрукованих опитувальників, що дозволяє респондентам проходити опитування у комфортний для них час та у безпечному місці, коли не має обстрілів, що сприяє об'єктивності результатів за умови виключення втомлюваності.

На основі отриманих даних, ми можемо переходити до їх кількісної та якісної обробки, що і передбачає наше подальше дослідження.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЩО ПЕРЕБУВАЛИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

3.1. Характеристика результатів дослідження за діагностичними методиками

Першочергово вважаємо за доцільне охарактеризувати вибірку досліджуваних.

Дослідження механізмів психологічного захисту та індивідуальних особливостей особистостей проводилося за допомогою роздрукованих опитувальників серед людей похилого віку (58 – 74 роки). Перша група складалася з 30 осіб, що перебували на окупованих територіях та після деокупації приходили за психологічною консультацією у смт. Ківшарівка, смт. Куп'янськ-Вузловий та м. Куп'янськ. Друга група – 30 осіб, що перебували у місті Харків та не були під окупацією.

Перейдемо до інтерпретації даних за кожною методикою. Так, першочергово звернемося до результатів дослідження за методикою діагностики показників та форм агресії Баса-Дарки. Зведені результати по кожному респонденту 1 та 2 групи представлені у Додатку А та у Додатку Б. Також вважаємо за доцільне представити узагальнені дані графічно на діаграмі 3.1 та 3.2.

Так, за шкалою №1 (фізична агресія) у 1 групі маємо такі показники: у 12 респондентів (40%) яскраво виражений даний показник, слабо виражена фізична агресія у 4 осіб (13%), помірно виражений у 14 осіб (47 %). У осіб з високим показником домінуючим стилем спілкування є завдання фізичної шкоди оточуючим з метою вирішення значимої для себе ситуації.

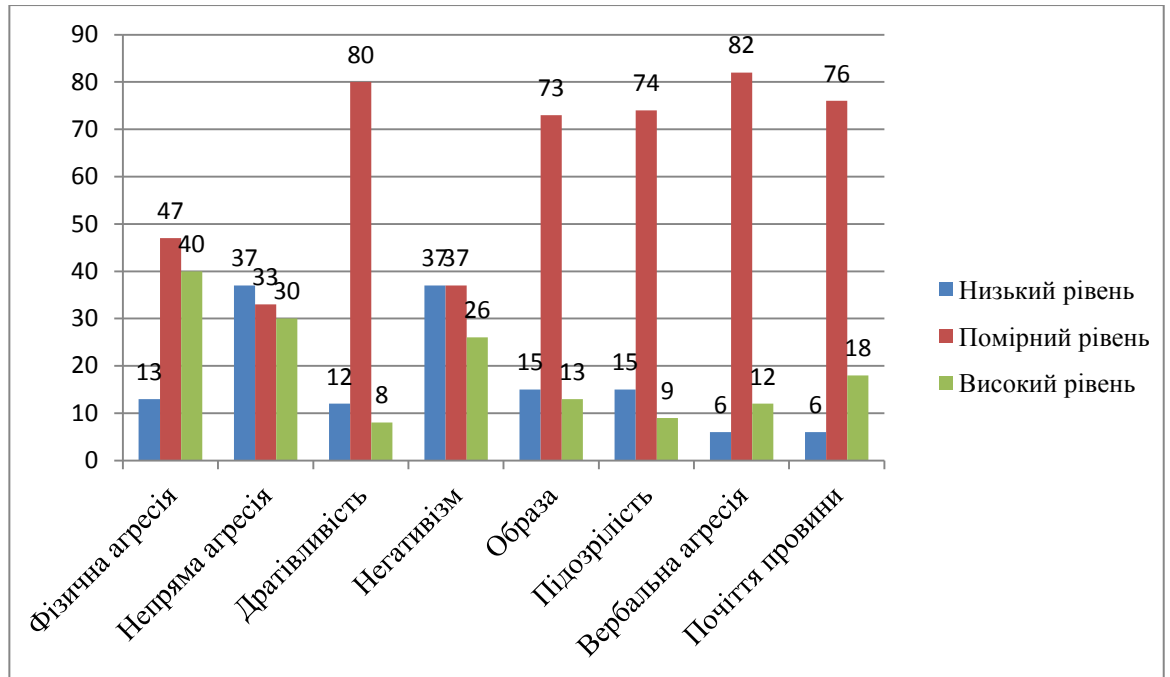


Рисунок 3.1. Зведені дані по шкалам агресивності у 1 групі

А у 2 групі маємо наступні показники: у 2 респондентів (7%) яскраво виражений даний показник, слабо виражена фізична агресія у 14 осіб (23%) та помірно виражена також у 14 осіб (23%).

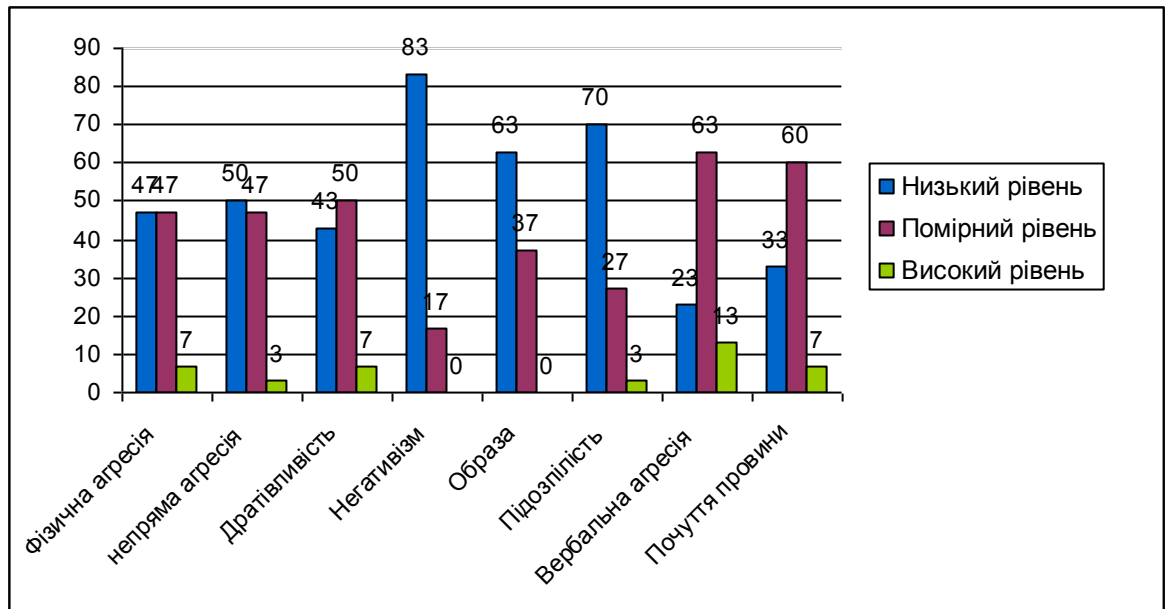


Рисунок 3.2. Зведені дані по шкалам агресивності у 2 групі

За шкалою №2 (непряма агресія) у 1 групі із 30 респондентів 10 (33%) набрали середній Т-бал, що свідчить про помірковано виражену агресію, обхідним шляхом спрямованої на іншу особу або ні на кого не спрямованої, 9

(30%) показали високий результат, що говорить про сильну схильність та 11 (37%) осіб набрали найменше Т-балів, що свідчить про слабо виражену непряму агресію. А у 2 групі із 30 респондентів 14 (47%) набрали середній бал, 15 осіб (50%) набрали низький Т-бал, та лише 1 респондент (3%) набрав високий бал.

За шкалою № 3 (роздратування) майже всі респонденти 1 групи - 24 (80%) особи показали помірну схильність до готовності виявляти негативні почуття при найменшому збудженні (запальність, грубість), 4 (12%) показали високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій і 2 респонденти (7%) продемонстрували невміння стримуватися при різних ситуаціях. У 2 групі натомість у 15 респондентів (50%) виявили помірну схильність до дратівливості та різкого прояву негативних емоцій, 13 осіб (43%) продемонстрували невміння стримуватися та 2 (7%) показали високий рівень контролю власних негативних емоцій.

В 1 групі за шкалою №4 (негативізм) у 11 (37%) респондентів помірною опозиційною манерою у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів, що встановилися, у 11 (37%) слабо виражена та 8 (26%) респондентів показали високий результат. Натомість у 2 групі за даною шкалою переважна кількість респондентів 25 (83%) має низький рівень показника та 5 (17%) – помірний рівень.

За шкалою №5 (образа) у 1 групі 22 (73%) респондентів показали помірну заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії, у 5 (15%) виявлено низьку спрямованість і у 3 (12%) респондентів висока. Тоді як у 2 групі 19 респондентів (63%) показали низький рівень ненависті до оточуючих та у 11 (37%) помірний.

За шкалою №6 (підозрілість) у 1 групі 3 (9%) респондентів показали високу недовіру та обережність по відношенню до людей та переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоди, 22 (74%) показали помірну недовіру та 5 (15%) респондентів мають низький рівень підозрілості. А у 2 групі лише 1 респондент (3%) показав високий рівень недовіри, 8 (27%)

показали середній рівень та 21 людина (70%) має низький рівень підозрілості.

За шкалою №7 (вербальна агресія) у 1 групі 24 (82%) респонденти мають помірний вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози), 2 (6%) діагностовано низький рівень вербальної агресії та 4 (12%) показали високу схильність до вербальної агресії. В 2 групі 4 респонденти (13%) мають високий рівень вербальної агресії, 19 (63%) середній рівень та 7 респондентів (23%) показали низький рівень вербальної агресії.

За шкалою №8 (почуття провини) в 1 групі 8 (18%) респондентів показали високий результат схильності вважати, що вони є поганими людьми, що вчиняють не так як треба, а також відчують докори совісті, у 2 (6%) діагностовано низький рівень і 20 (76%) респондентів показали середній рівень почуття провини. Натомість у другій групі лише 2 респонденти (7%) показали високий рівень почуття провини, 18 (60%) середній рівень і 10 респондентів (33%) майже не відчують провини.

Щодо показників ворожості та агресивності то вони є наступними: рис. 3.3 для 1 групи та рис. 3.4 для 2 групи.

Індекс ворожості у 1 групі перебуває на середньому рівні у 6 осіб (18%), 8 респондентів (24%) мають низький загальний показник за даною шкалою та 16 (54%) – високий. Натомість у 2 групі 5 осіб (17%) мають середній рівень ворожості, 24 респонденти (80%) мають низький показник та лише 1 (3%) – високий.

Проте, наш науковий інтерес становить саме шкала агресивності. Так, маємо такі показники. У 1 групі високий рівень індексу агресії мають 2 особи (7%), такий рівень агресії характеризується:

- нанесення іншій людині тілесних травм або псування її майна;
- плітки та інтриги «за спиною» людини;
- образи, крики, прокляття, звинувачення;

Середній рівень індексу агресії – 17 осіб (57%), для них характерно:

- дратівливість;
- мовчазна відмова від виконання прохань або наказів;
- у громадських місцях особа поводить себе спокійно, стримано, вся злість, що накопичилася, знаходить вихід по приходу додому;
- якщо роздратування передається оточуючим, особистість намагається взяти себе в руки.

Низький рівень індексу агресії – 11 осіб (37%):

- на чуже критичне зауваження респондент відповідає дуже спокійно;
- особистість впевнена, що агресія заважає, а не допомагає у житті;
- якщо хтось із оточуючих виявляє грубість до випробуваного, він не відповідає взаємністю.

А у 2 групі 25 респондентів (83%) мають низький рівень агресії та інші 5 (17%) середній рівень.

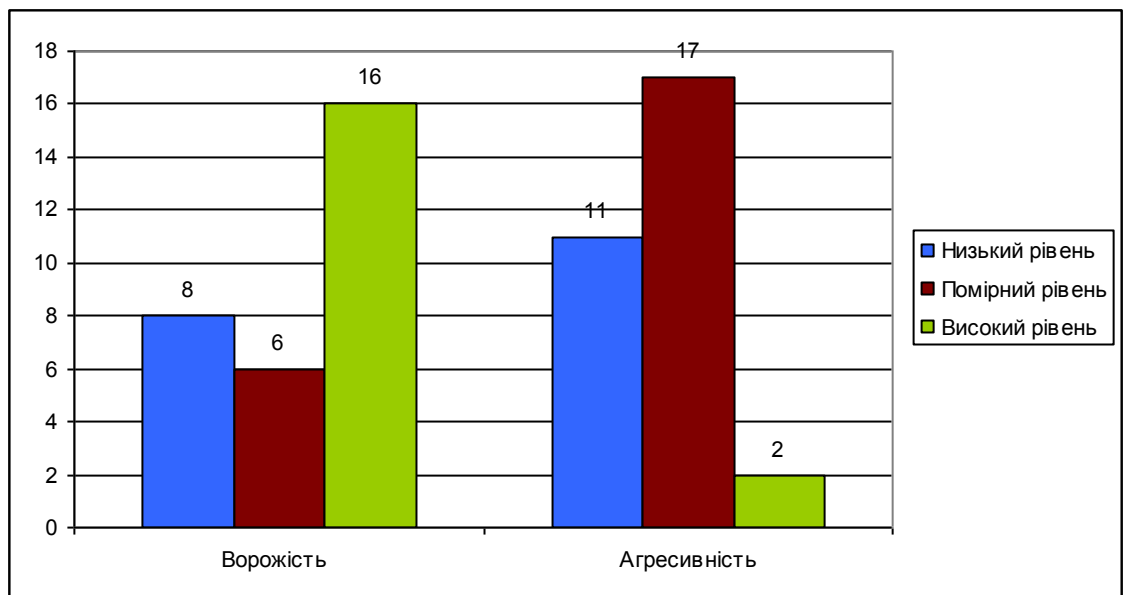


Рисунок 3.3. Зведені дані по шкалам загальної агресивності та ворожості у 1 групі.

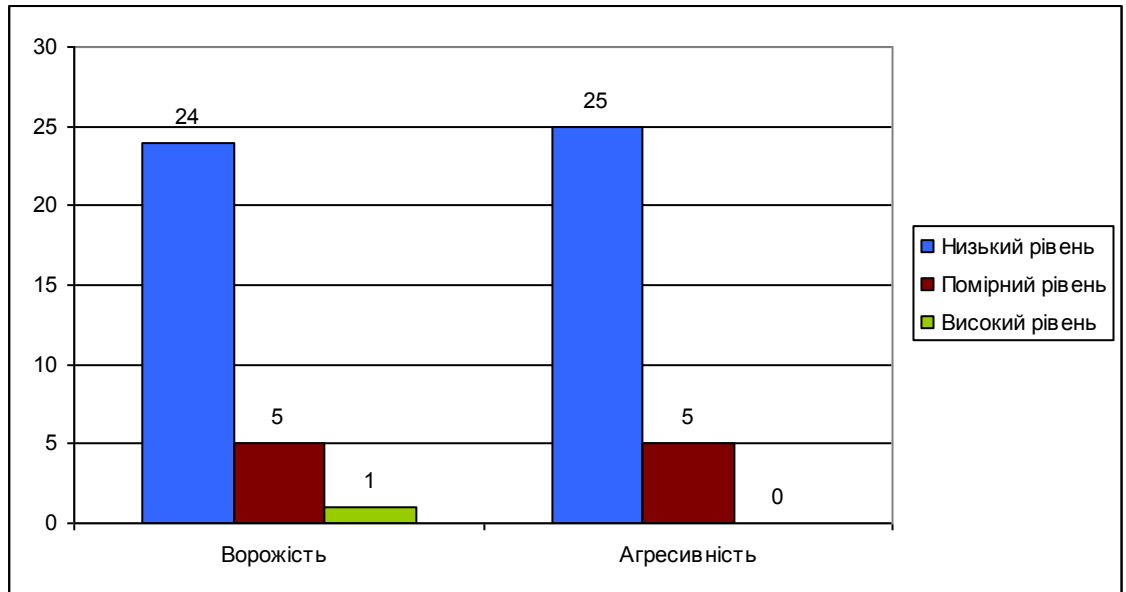


Рисунок 3.4. Зведені дані по шкалам загальної агресивності та ворожості у 2 групі.

Подальше дослідження передбачає інтерпретацію даних за методикою визначення рівня ауто- та гетероагресії. Зведені дані для 1 групи представлені у Додатку Ж. На діаграмі 3.5. ми бачимо, що у 12 (40%) респондентів агресивність спрямована на інших, виявлена аутоагресія у 13 (43%), а також однаково помірна схильність до двох видів агресії у 5 (17%) осіб.

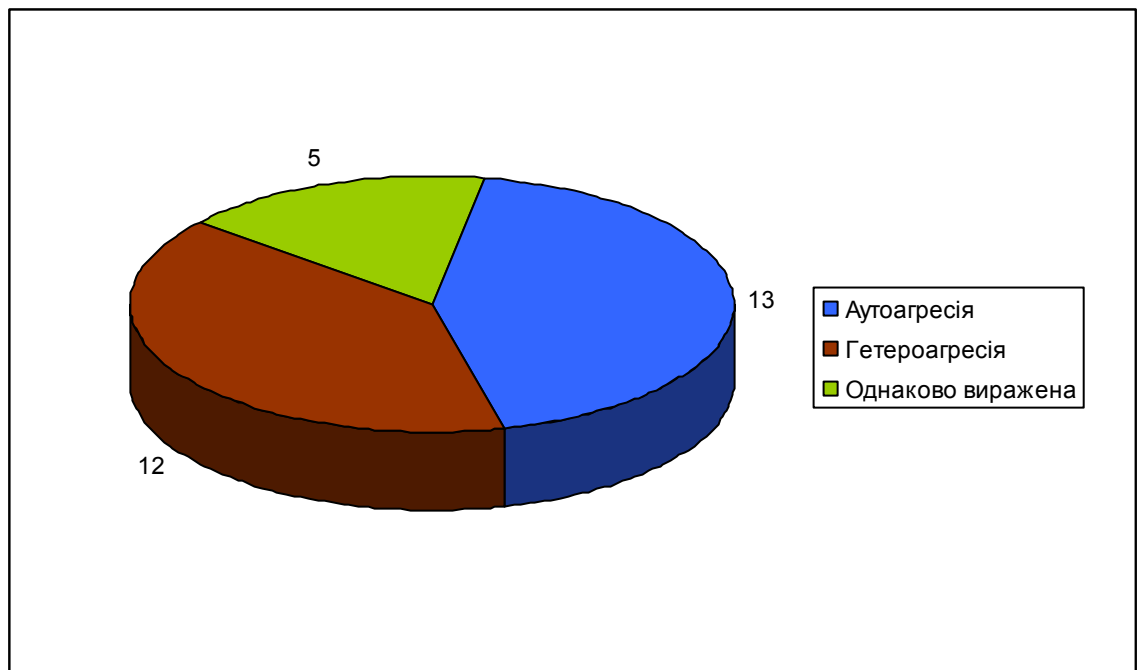


Рисунок 3.5. Зведені дані по спрямованості агресії у 1 групі

Щодо показників у 2 групі, то вони трохи відрізняються. У 15 (50%) респондентів агресивність спрямована на інших, виявлена аутоагресія у 11 осіб (37%) та однаково помірна схильність до двох видів агресії у 4 (13%) осіб. Зведені данні по 2 групі можна побачити у Додатку 3 та на рис. 3.6.

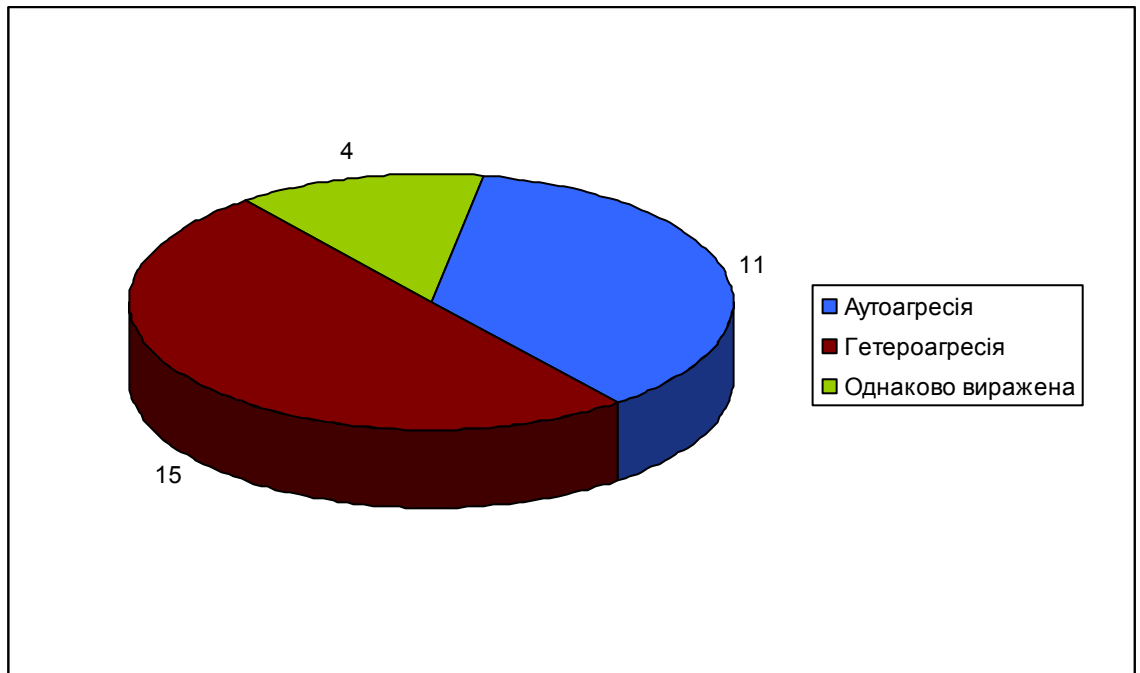


Рисунок 3.6. Зведені дані по спрямованості агресії у 2 групі

Подальше дослідження передбачало визначення типу захисних механізмів поведінки у респондентів. Узагальнені результати для 1 групи представлені у Додатку В та на рис. 3.7. За результатами діагностики були розраховані середні значення та показники стандартного відхилення по кожній шкалі методики у 1 групі. Отримані результати наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1-Зведені показники по механізмам психологічного захисту у 1 групі

	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Раціоналізація
Середнє значення	42	27	15	55	55	50	29	60
Стандартне відхилення	17	17	15	15	24	20	17	15

Згідно з нормативними даними до методики «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчіка - Г. Келермана - Х.Р. Конте, показники 50% і вище говорять про виражену схильність у використанні цього психологічного механізму захисту. Таким чином, виходячи з середнього значення по 1 групі, для більшості респондентів характерно використання таких механізмів психологічних захистів як проекція, заперечення, компенсація та раціоналізація.

Далі, виходячи з цього, виразність кожного з психологічних захистів респондентів діагностувалася для кожного випробуваного виходячи із середнього значення та стандартного відхилення. Отримані дані про домінуючі психологічні захисти у кількості осіб та у відсотковому співвідношенні по результатам діагностики представлені на рис. 3.7.

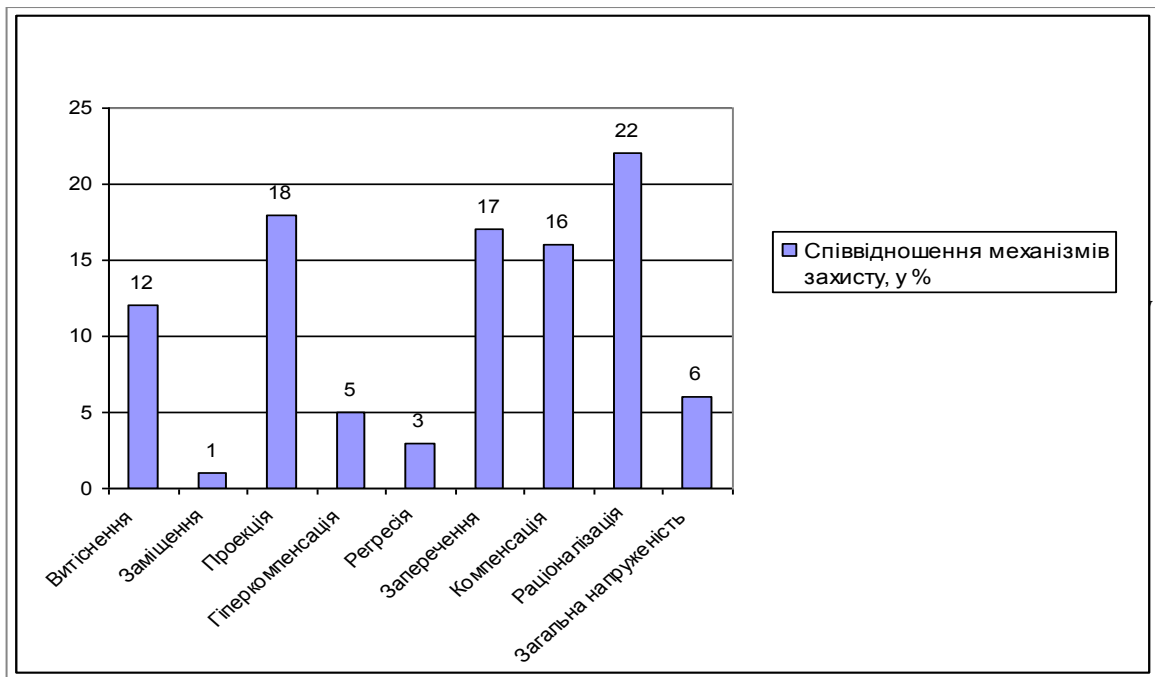


Рисунок 3.7. Відсоткове співвідношення домінування певного механізму психологічного захисту у групі 1

Виходячи з отриманих результатів, ми можемо зробити висновок, що домінуючим механізмом психологічного захисту серед респондентів 1 групи є рационалізація. Також найбільш використовуваними механізмами психологічного захисту є заперечення, проекція та компенсація. Можливо, використання саме цих засобів пов'язані з воєнним станом. Компенсація може бути викликана тим, що особи привласнюють собі якості, якими не володіють, але якими повинна володіти людина, що проживає в таких умовах. При цьому ігнорують свої реальні вади. Заперечення може бути пов'язане зі складністю соціального положення, вигоранням та дією великої кількості негативних факторів, з якими стикаються громадяни України сьогодні. Цей механізм допомагає їм не сприймати фруструючі обставини, які можуть спричинити тривогу.

Щодо результатів 2 групи, то вони представлені у Додатку Г та на рис. 3.8. А розраховані середні значення та показники стандартного відхилення у 2 групі наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 - Зведені показники по механізмам психологічного захисту у 2 групі

	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Раціоналізація
Середнє значення	55	50	55	27	29	47	27	50
Стандартне відхилення	15	15	17	15	17	15	17	20

Виходячи з середнього значення по 2 групі, для більшості респондентів характерно використання таких механізмів психологічних захистів як витіснення, регресія, заміщення та раціоналізація.

Потім виразність кожного з психологічних захистів респондентів діагностувалася виходячи із середнього значення та стандартного відхилення. Отримані дані представлені на рис. 3.8.

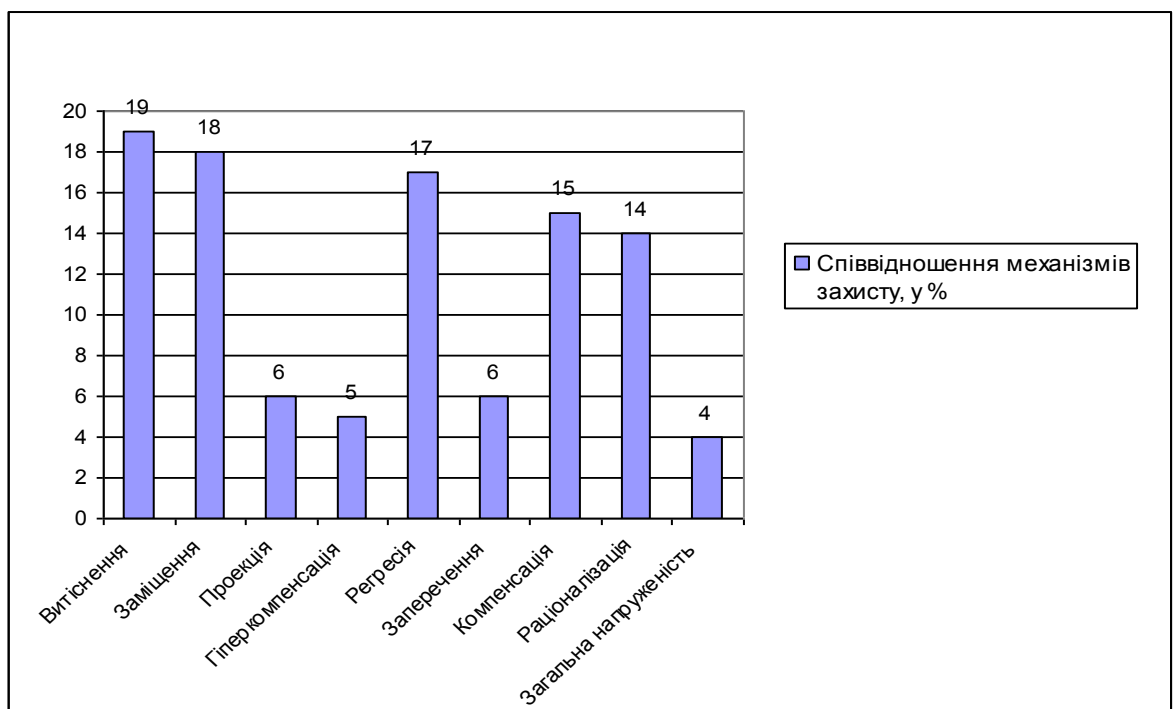


Рисунок 3.8. Відсоткове співвідношення домінування певного механізму психологічного захисту у групі 2

Отже, проаналізувавши результати, ми можемо зробити висновок, що домінуючим механізмом психологічного захисту серед респондентів 2 групи є зовсім інший механізм - витіснення. Також часто використовуються такі механізмами психологічного захисту як: заміщення, регресія, раціоналізація та компенсація.

Відповідно до результатів дослідження маємо наступні показники по акцентуаціям характеру в 1 групі (зведені дані Додаток Д).

Усіх респондентів 1 групими ми умовно розділили на три підгрупи за рівнем виразності акцентуації характеру (рис. 3.9).

Як показано на діаграмі у 53% осіб переважає середній рівень акцентуації характеру, що характеризує їх як осіб схильних до того чи іншого типу акцентуації особистості. Як вважає Л.Божович [20] «у звичайних, звичних умовах риси будь-якого типу характеру виражені слабо або не виявляється зовсім. Навіть при тривалому спостереженні, при різнобічних контактах та детальному знайомстві важко буває скласти уявлення про певний тип. Проте, риси певного типу можуть несподівано і яскраво проявитися під впливом стресових ситуацій і психічних травм». У 15 % респондентів виражений високий показник акцентуованих якостей.

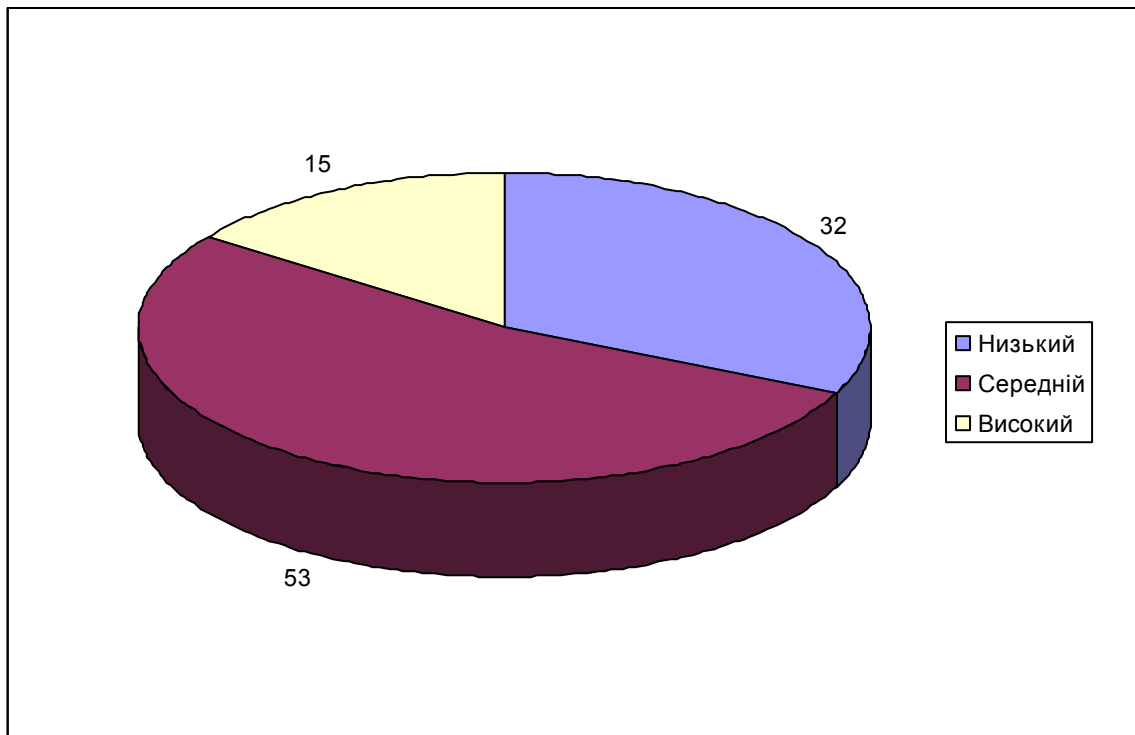


Рисунок 3.9. Розподіл респондентів за рівнем акцентуації характеру в 1 групі

Респонденти з високим рівнем акцентуацій характеру відчувають складнощі у спілкуванні, вони можуть поєднувати як позитивні, так і негативні якості, наприклад гіпертимного, циклотимного і демонстративного типів. Для даних респондентів емоційно чуттєве життя настільки різноманітне, що стає непідвладне розуму. Природно, у них виникають комунікативні проблеми, оскільки емоції та почуття можуть виявлятися надто яскраво та неадекватно ситуаціям.

32% респондентів характеризуються низьким рівнем прояву акцентуацій характеру, у яких емоційно-чуттєва сфера перебуває у стані статичності, що можливо є свідченням збідненості особистості, невизначеності реакцій на те, що відбувається. Зазвичай це призводить до ослабленості контактів з оточуючими.

Стосовно результатів 2 групи (дані зведені у Додатку Е), то показники трішки відрізняються. Як ми можемо побачити на рис. 4.1 у 60% осіб переважає середній рівень акцентуації характеру, 12% мають високий

показник акцентуованих якостей та 28% респондентів мають низький рівень прояву акцентуацій.

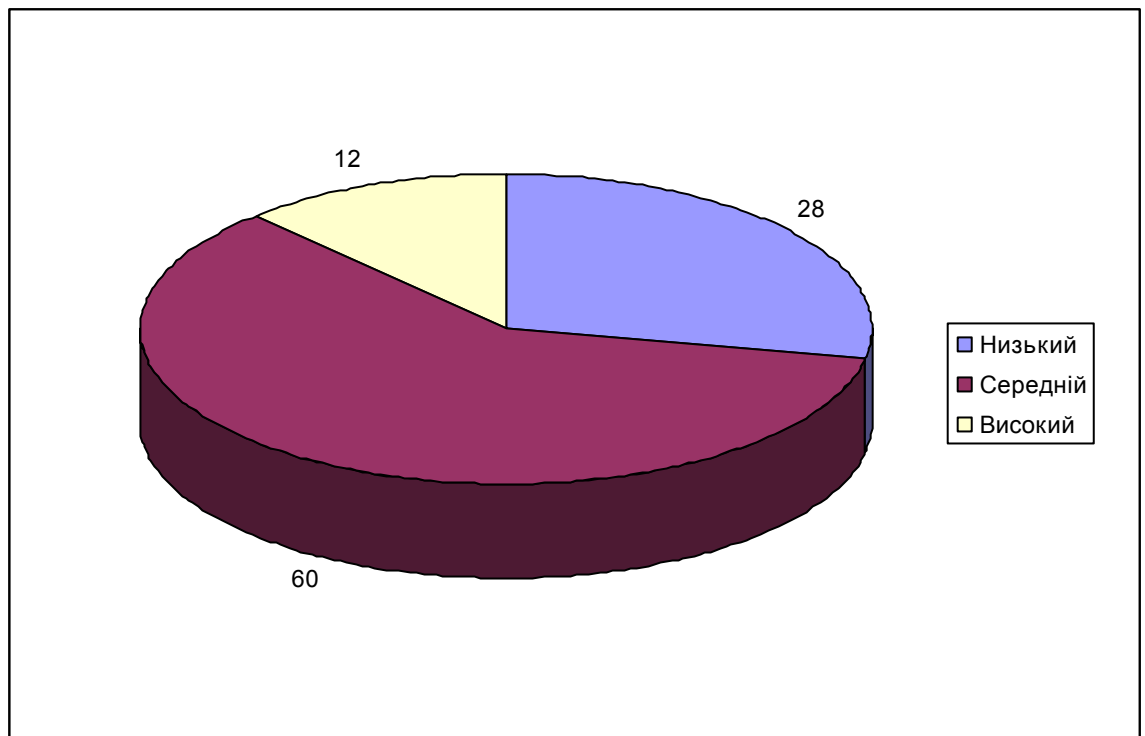


Рисунок 4.1. Розподіл респондентів за рівнем акцентуації характеру в 2 групі

Далі розглянемо детальніше показники акцентуацій характеру респондентів 1 та 2 групи.

Дані показують, що у 1 групі високий рівень за показником акцентуації характеру «гіпертимний» виражений у 53% (16) респондентів, середній рівень у 33% (10) осіб та низький у 13% (4). Натомість у 2 групі високий рівень за показником акцентуації характеру «гіпертимний» виражений у 43% (13) респондентів, середній рівень у 40% (12) та низький у 17% (5) осіб. Ці результати демонструють, що респонденти загалом мають підвищену психічну активність, оптимізм, життєрадісність, ініціативність та заповзятливість, але й легковажність. Прагнуть до лідерства за будь-яких обставин, але вважають за краще бути неформальними лідерами. Швидко та легко звикаючи до нового, не переносять самотності та монотонності.

За показником акцентуації характеру «циклотимний» у 1 групі високий рівень характерний для 47 % респондентів (14 осіб), середній рівень у 33 % (10 осіб) та низький рівень – у 20 % (6 осіб). А у 2 групі за показником «циклотимний» високий рівень у 57% (17) респондентів, середній рівень мають 23% (7 осіб) та низький у 20% (6 осіб). Ці результати кажуть, що респонденти загалом мають циклічні зміни настрою, коли пригніченість змінюється підвищеним настроєм. При спаді настрою такі особи виявляють підвищену чутливість до докорів, погано переносять публічні приниження. Однак вони ініціативні, життєрадісні і товариські.

Високий рівень за показником «екзальтований» у 1 групі виявлено у 33 % (11) респондентів, середній рівень 47 % (14) та низький рівень у 20% (5) респондентів. У 2 же групі за цим показником маємо такі результати: у 30% (9) респондентів високий рівень, у 43% (13 осіб) – середній рівень та у 27% (8 осіб) – низький. Ці результати свідчать про виразність вищезгаданих тенденцій до крайніх змін настрою, вони дуже чутливі до знаків уваги. Такі особи демонструють товариськість, добродушність, щиру прихильність і соціальну чуйність.

Звертаючись до результатів, можна спостерігати, що за параметром «емотивний» у 1 групі високий рівень виявлено у 3 респондентів 10%, середній рівень – 33% (10) та низький рівень характерний для 57% (17) випробуваних. А у 2 групі високий рівень виявлено у 50% (15) респондентів, середній рівень у 33% (10 осіб) та низький рівень у 17% (5) респондентів. Результати за шкалою «сензитивний» говорять про те, що загалом особи мають підвищену вразливість, характеризуються почуттям власної неповноцінності, боязкістю, сором'язливістю. Вони легко здатні виявляти доброту, спокій та взаємодопомогу, їм важливо соціальне визнання.

Параметр акцентуації характеру «дистимний» у 1 групі виражений на високому рівні у 17% (5 осіб), середній рівень – 33% (10 осіб) та низький рівень притаманний 50% (15) респондентів. У 2 групі даний параметр виражений на високому рівні у 13% (4) респондентів, середній рівень мають

40% (12 осіб) та низький – 47% (14 осіб). Отримані дані вказують, що респонденти характеризуються схильністю до самоаналізу та рефлексії, часто вагаються при прийнятті рішень і не переносять високих вимог та вантажу відповідальності за себе та інших. Такі особи демонструють акуратність і розважливність, характерною рисою для них є самокритичність та надійність. У них зазвичай рівний настрій без різких змін.

Компонент акцентуації характеру «застрягаючий» у 1 групі піддослідних явно виражений у 17% (5 людей), середній рівень у 33% (10) респондентів і низький рівень характерний для 50% (15) респондентів. У 2 групі за даним компонентом маємо такі показники: у 20% (6) респондентів явно виражений, у 40% (12 осіб) – середньо та у інших 40% респондентів – слабо виражений. За цим показником отримані дані говорять про те, що респонденти важко встановлюють емоційні контакти, але мають стабільні і постійні інтереси. Дуже небагатослівні. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями фантазіями, які призначені тільки для насолоди самого себе.

Високий рівень за показником акцентуації характеру «збудливий» у 1 групі характерний для 50% (15) респондентів, середній рівень мають 33% (10) респондентів 1 групи та низький рівень виражений у 17% (5 осіб). Натомість у 2 групі високий рівень за даним показником мають лише 23% (7 осіб), середній рівень виявлено у 60% (18 осіб) та низький у 17% (5) респондентів. Отримані результати за даним показником свідчать про переважання злісно-тужливого настрою, роздратування з афективними вибухами, пошуку об'єктів для зняття злості. Вони не переносять непокори собі та матеріальні втрати. Втім, вони ретельні, уважні до свого здоров'я і пунктуальні. Прагнуть до домінування над іншими.

За показником акцентуації характеру «педантичний» у 1 групі високий рівень характерний для 13% (4) респондентів, середній рівень у 33% (10 осіб) та низький рівень – у 53% (16) респондентів. Натомість у 2 групі високий рівень характерний 6% (2) респондентам, середній рівень у 67% (20

осіб) та низький рівень у 27% (8 осіб). Ці результати кажуть, що особи в загалом хочуть бути у центрі уваги. Для них характерні завзятість, ініціативність, комунікативність та активна позиція.

Параметр акцентуації характеру «демонстративний» у 1 групі виражений на високому рівні у 33% (10) пенсіонерів, середній рівень мають 43% (13 осіб) та низький рівень притаманний 23% (7) респондентам. А у 2 групі маємо наступні показники: у 17% (5) пенсіонерів показник виражений на високому рівні, у 33% (10 осіб) – середній рівень та низький рівень у 50% (15) респондентів. Отримані дані вказують, що особи характеризуються схильністю до розваг, пустому дозвілля, неробства. Вони товариські, відкриті, послужливі.

Таким чином, можна зробити наступний висновок, що найбільше вираженими показниками акцентуації характеру у 1 групі є «гіпертимний» - 53%, «циклотимний» - 47%, «збудливий» - 50%. А у 2 групі: «циклотимний» - 57%, «емотивний» - 50%.

Подальше дослідження передбачає порівняння результатів та визначення взаємозв'язку між показниками саморегулювання, акцентуаціями характеру та механізмами захисту.

3.2. Узагальнення результатів дослідження

З метою виявлення особливостей емоційно-вольової саморегуляції осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях ми використовували математико- статистичну обробку результатів дослідження за допомогою програми Microsoft Excel. Вона проводилася нами за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена, тому що він дозволяє визначити тісноту і напрямок кореляційного зв'язку між двома ознаками.

Метод рангової кореляції Спірмена дозволяє визначити тісноту (силу) та напрямок кореляційного зв'язку між двома ознаками або двома профілями (ієрархіями) ознак. Ступінь, сила або тіснота кореляційного зв'язку

визначається за величиною коефіцієнта кореляції. Сила зв'язку не залежить від її спрямованості та визначається за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції. Максимальне можливе абсолютне значення коефіцієнта кореляції $r=1,00$; мінімальне $r=0$.

Проведений кореляційний аналіз між різними типами агресії та психологічними захисними механізмами у 1 групі (експериментальній) досліджуваних, дозволив виділити статистично достовірні кореляційні взаємозв'язки. Статистичний аналіз даних показує, що між «вербальною агресією» і «витісненням» отримано статистично достовірний негативний зв'язок $R=-0,31$ при $p>0,05$. Ми можемо припустити, що чим менше домінує витіснення, тим вища вербальна агресія. Чим менше людина несвідомо намагається придушити в собі негативні прояви, тим самим більше виявляється вербальна агресія проти інших людей.

Тобто якщо особа не намагається стримувати себе в якихось нестандартних ситуаціях, то конструктивний діалог з оточуючими у неї не виходить, оскільки у своїх словах вона може виражати агресію та негатив.

За шкалою «непряма агресія» і «заміщення» отриманий позитивний статистично достовірний зв'язок $R= 0,60$ при $p > 0,05$, тим самим можна говорити про те, що чим вищий рівень непрямой агресії, тим вище показник заміщення. Чим більше проявляється ставлення до людей, а іноді до життя та світу в цілому з негативним упередженням, тим більше зростає перенесення реакції з недоступного об'єкта на доступний або заміна неприйнятної дії прийнятною.

Також за шкалою «непряма агресія» та «проекція» нами було отримано позитивний статистично достовірний зв'язок $R= 0,62$, і за шкалою «регресія» = $0,52$. Цей показник дає право припустити, що чим вища непряма агресія, тим вища проекція. У цьому випадку ми можемо сказати, що чим вище підозрілість і недовірливість у людини, тим більше вона намагається перенести на іншу людину свої якості, риси, вчинки при усвідомленні їх

неприйнятності суспільством і власне небажання їх приймати. Або, чим вище показник непрямой агресії, тим більше особа є інфантильною.

За шкалою «негативізм» отримано негативний статистично достовірний зв'язок із показником «раціоналізація» $R = -0,24$, та з показником «заперечення», $R = -0,10$. Отже, ми можемо припустити, що чим менше людина схильна до прояву негативізму стосовно інших, тим нижче проявляються такі психологічні механізми саморегуляції як заперечення, раціоналізація. Тобто особи, які дуже рідко виявляють негативізм, не намагаються виправдовувати її більш прийнятними для себе поясненнями, а також не намагаються блокувати сприйняття інформації яка може привести до подальшого конфлікту. Тобто чим частіше людина використовує агресивну поведінку з негативним реагування, тим сильніше проявляється відмова визнавати існування чогось небажаного, наприклад проблеми, неприємної ситуації, а також сильнішого прагнення особистості в несвідомій спробі подолання реальних і уявних недоліків і відбувається приписування комусь чи чомусь своїх думок, почуттів, мотивів, рис характеру, вважаючи, що він сприйняв щось, що приходить ззовні, а не зсередини самого себе.

Загалом можна відзначити, що найбільший зв'язок із показниками агресивності у досліджуваних респондентів мають такі механізми психологічного захисту як заперечення, проекція та заміщення.

Найбільш поширений механізм - заперечення, будучи психологічним бар'єром для внутрішнього світу людини, дозволяє переживати трагедію частинами, тим самим знижуючи руйнівний вплив подібних ситуацій на організм. Сьогодні більшість осіб не можуть адекватно сприймати та повпливати на вирішення проблеми та найчастіше використовують агресію по відношенню до інших. Однак не можна сказати, що їх агресія переходить у стадії образи чи підміни стандартних цінностей. Тому, на наш погляд, заперечення як механізм психологічного захисту, відіграє позитивну роль.

Висновки до розділу 3

Отже, відповідно до аналізу та інтерпретації даних ми можемо сказати, що мета та завдання дослідження виконані в повному обсязі. Також нами підтверджується припущення про те, що агресивність та акцентуації характеру впливають на домінуючий механізм психологічного захисту.

У 1 групі досліджуваних діагностовано переважно помірні та низькі показники загального рівня агресивності, високий показник мають 2 особи, що складає лише 7%. А у 2 групі діагностовано лише помірні та низькі показники, жодної особи не мають високого рівня агресії.

Щодо спрямованості агресивності, то у 12 (40%) респондентів агресивність спрямована на інших, виявлена аутоагресія у 13 (43%), а також однаково помірною схильністю до двох видів агресії у 5 (17%) осіб. У 2 групі показники дещо відрізняються: гетероагресію виявлено у 15 (50%) респондентів, аутоагресія спостерігається у 11 осіб (37%) та однаково помірною схильністю до двох видів агресії у 4 (13%) респондентів.

Виходячи з отриманих результатів, ми можемо зробити висновок, що домінуючим механізмом психологічного захисту серед респондентів 1 групи є раціоналізація. Також найбільш використовуваними механізмами психологічного захисту є заперечення, проекція та компенсація. Натомість домінуючим механізмом психологічного захисту серед респондентів 2 групи є зовсім інший механізм - витіснення. Також часто використовуються такі механізмами психологічного захисту як: заміщення, регресія, раціоналізація та компенсація.

Відповідно до дослідження осіб на визначення акцентуацій характеру, то варто зауважити, що більшість з них (у 1 групі - 53%, у 2 групі 60%) мають середній (помірний показник) вираженості. Таким чином, можна зробити наступний висновок, що найбільше вираженими показниками акцентуації характеру для 1 групи є «гіпертимний», «циклотимний», «екзальтований». А для 2 групи «циклотимний» та «емотивний».

Визначення показників кореляційних зв'язків дозволило нам проаналізувати статистично значимі прямі та непрямі зв'язки і таким чином з'ясувати, що найбільший зв'язок із показниками агресивності у досліджуваних респондентів (що перебували під окупацією) мають такі механізми психологічного захисту як заперечення, проекція та заміщення.

Найбільш поширений механізм у людей похилого віку, що перебували під окупацією - заперечення, будучи психологічним бар'єром для внутрішнього світу людини, дозволяє переживати трагедію частинами, тим самим знижуючи руйнівний вплив подібних ситуацій на організм.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного та емпіричного вивчення теми дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Серед науковців не існує єдиного підходу до визначення сутності таких феноменів як «механізми психологічного захисту», «агресивність», «агресивна поведінка». Так, науковці вкладають своє специфічне бачення змісту даних дефініцій відповідно до власних наукових інтересів.

В цілому, психологічний захист розглядається як система стабілізації особистості, що спрямована на огороження свідомості від травмуючих переживань, пов'язаних із внутрішньо-особистісними конфліктами та конфліктами із зовнішнім середовищем, а також тривогою та дискомфорними станами.

Розглядаючи індивідуальні особливості людини, ми акцентували увагу на акцентуаціях характеру. В даному аспекті, акцентуація розглядалася як вираженість певних якостей характеру особистості, коли людина похилого віку стає занадто чутливою до деяких травмуючих факторів.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, нами було припущено, що існує взаємозв'язок між психологічними захисними механізмами й емоційно-вольовою регуляцією осіб похилого віку, що перебували на окупованих територіях.

Нами був підібраний діагностичний інструментарій, який науково підтверджений, характеризується як надійний та валідний; сформовані стимульні матеріали у вигляді надрукованих роздаткових опитувальників, що дозволило респондентам проходити опитування у комфортний для них час, та у безпечному місці, коли не має обстрілів, що сприяє об'єктивності результатів за умови виключення втомлюваності.

2. Відповідно до дослідження осіб на визначення акцентуацій характеру, то варто зауважити, що більшість з них (у 1 групі 53%, а у 2 групі – 60%) мають середній (помірний показник) вираженості. Таким чином,

можна зробити наступний висновок, що найбільше вираженими показниками акцентуації характеру у 1 групі є «гіпертимний», «циклотимний», «екзальтований», а у 2 групі – «циклотимний» та «емотивний».

3. Визначення показників кореляційних зв'язків дозволило нам проаналізувати статистично значимі прямі та непрямі зв'язки і таким чином з'ясувати, що найбільший зв'язок із показниками агресивності у досліджуваних респондентів (що перебували під окупацією) мають такі механізми психологічного захисту як заперечення, проекція та заміщення.

Найбільш поширений механізм у людей похилого віку, що перебували під окупацією - заперечення, будучи психологічним бар'єром для внутрішнього світу людини, дозволяє переживати трагедію частинами, тим самим знижуючи руйнівний вплив подібних ситуацій на організм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко О.Ю. Агресивна поведінка підлітків. Веб-сайт. URL: <http://vuzlib.com/content/view/482/94/>
2. Астремська І. В. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер. : Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 111-115.
3. Басс А.Г. Психологія агресії. Запитання психології. № 3, 2005. 117с.
4. Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка підлітків. *Шкільному психологу усе для роботи*. 2010. № 6. С. 9–11
5. Березка С. В., Карпенко Т. В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. Молодий вчений. Практична психологія: досягнення, розвиток та перспективи. 2017. №10.1. С. 61-64.
6. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів / Галина Бичковська. *Психолог*. 2018. N 5/6. С. 32-34.
7. Бовть О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. *Педагогіка і психологія*. 1997. №3. С.22-28.
8. Богач О.В., Кіршо С.М. Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки». 2018. Вип. 152. Т. 2. С. 37–38.
9. Варій М.В. Психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
10. Варій, М. Й. Захисні механізми психіки. Загальна психологія. Навчальний посібник/2-ге видан., випр. і доп. Київ: «Центр учбової літератури», 2007. 432- 438.

11. Вознюк О. В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 2 (88) : Педагогічні науки. С. 61-64.
12. Галецька І., Сосновський Т. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 338 с.
13. Головінський І.З. Особистість: розвиток, теорії та виміри: Київ: Аконт, 2005. 128 с.
14. Гошовська О. Первинні механізми психологічного захисту та вікова динаміка їх застосування: теоретико-емпіричний ракурс. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. Т. 24. Ч. 6. С. 112–119.
15. Григор'єва О. В. Кримінальна агресія: агресія та агресивність. *Юридична наука*. 2014. № 8. - С. 123-130.
16. Демощук, М. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. *Психолог*. 2020. № 6. С. 8-19
17. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/517/1/disser_Drozdzov.pdf
18. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: Дис. ... канд. психол. наук (19.00.05). Чернігів, 2003. 225 с.
19. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
20. Єніколопов, С.М. Поняття агресії у сучасній психології. *Прикладна психологія*. 2001. № 1.
21. Єрмолаєва, Т. В. Оцінка тривожності і типи психологічного захисту студентів. *Вісник Дніпропетровського Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»* 2011. №2 (2). С. 130-133.

22. Загальна психологія : навчальний посібник / О.П. Сергеєнкова та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
23. Загальна психологія. Характер. Підручник / за ред.. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. Київ : Каравела, 2009. С. 329-352.
24. Загальна психологія: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів / За загальн. ред. акад. С.Д. Максименка. Київ: Либідь, 2002. 318 с.
25. Запхляк О.З. Вплив акцентуацій характеру особистості на агресивність в підлітковому віці: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський національний ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2006. 22 с.
26. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія.* 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29-32.
27. Кирпенко Т. М. Механізми психологічного самозахисту підлітків: монографія Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 176 с.
28. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ:Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400с.
29. Латіна Ю. В. Теорії агресивності в соціології. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія.* 2008. Т. 103, Вип. 90. С. 109-112.
30. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: Навчальний посібник. Київ: Професіонал, 2007.416 с.
31. Максименко С. Д. Психологія особистості. Київ: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
32. Максименко С.Д. Загальна психологія. Міжрегіональна Академіяуправління персоналом (МАУП), 2000. 182 с.
33. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості. *Практична психологія та соціальна робота.* 2016. Вип. 7. С. 1–8.

34. Медведєв В.С., Шевченко О.М. Науковий аналіз українських джерел щодо феномена психологічного захисту. Юридична психологія та педагогіка. 2009. № 2. С. 22–29.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені дані за методикою визначення агресивності Баса-Дарки для 1 групи

Респондент	Фізична агресія	Непряма агресія	Дратівливість	Негативізм	Образа	Підозпілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс агресивності	Індекс ворожості
1	8	8	7	3	5	7	9	8	25	12
2	3	5	2	2	5	7	9	9	17	12
3	6	8	4	3	5	3	5	7	19	8
4	7	1	4	2	2	4	6	7	14	6
5	5	7	8	4	5	5	11	7	23	10
6	5	3	5	1	6	5	5	6	13	11
7	3	7	7	4	8	8	7	8	17	16
8	6	6	7	3	5	4	6	6	18	9
9	10	3	5	3	5	6	8	2	21	11
10	8	1	2	1	0	4	3	5	12	4
11	8	3	4	3	4	1	5	5	16	5
12	5	3	6	3	4	4	4	7	12	8
13	8	9	9	2	6	5	8	8	25	11
14	8	8	7	4	5	2	9	6	25	7
15	9	5	6	2	4	6	9	7	23	10
16	6	6	6	2	5	4	10	7	22	9
17	5	5	5	3	4	1	8	7	18	5
18	7	8	9	4	6	6	11	7	26	12
19	8	7	8	4	6	6	11	6	26	12
20	8	7	7	4	3	8	7	4	22	11
21	2	5	5	2	4	7	9	9	16	11
22	5	4	3	4	7	5	7	5	16	12
23	5	3	5	1	6	5	5	6	13	11
24	3	7	7	4	8	8	7	8	17	16
25	6	6	7	3	5	4	6	6	18	9
26	10	3	5	3	5	6	8	2	21	11
27	8	1	2	1	0	4	3	5	12	4
28	8	3	4	3	4	1	5	5	16	5
29	6	8	4	3	5	3	5	7	19	8
30	7	1	4	2	2	4	6	7	14	6

Додаток Б

Зведені дані за методикою визначення агресивності Баса-Дарки для 2 групи

Респондент	Фізична агресія	непряма агресія	Драгівлість	Негативізм	Образа	Підозпілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс агресивності	Індекс ворожості
1	4	4	3	3	2	3	5	5	13	5
2	3	4	3	2	3	3	5	5	12	6
3	5	3	4	4	4	2	5	3	13	6
4	3	2	3	2	2	3	6	3	11	5
5	3	5	7	5	5	4	7	5	15	9
6	4	2	4	3	4	3	4	5	10	7
7	2	3	3	3	5	5	4	6	9	10
8	3	5	4	2	3	4	3	5	11	7
9	6	4	5	4	3	5	4	1	14	8
10	3	1	1	2	2	3	2	4	6	5
11	5	2	3	3	4	3	5	4	12	7
12	7	4	4	4	3	3	2	4	13	6
13	3	3	4	2	4	3	3	4	9	7
14	4	3	4	3	2	1	5	3	12	3
15	5	4	3	3	1	3	4	5	13	4
16	2	3	4	1	2	2	3	3	8	4
17	3	4	3	2	3	1	4	4	11	4
18	6	6	8	3	5	4	9	8	20	9
19	5	5	4	2	3	2	7	5	17	5
20	6	5	6	3	1	5	6	3	17	6
21	3	5	4	2	5	8	8	7	16	13
22	2	2	2	1	5	3	4	3	8	8
23	3	2	3	1	3	3	4	4	9	6
24	2	4	4	2	3	4	4	6	10	7
25	4	4	5	2	4	2	4	5	12	6
26	8	3	3	2	3	4	6	1	17	7
27	3	1	2	2	1	2	2	3	6	4
28	5	3	5	4	3	2	3	3	11	5
29	4	6	4	3	4	3	5	6	15	7
30	4	3	2	1	1	2	4	4	11	3

Додаток В

Зведені дані за методикою визначення психологічних захисних механізмів у 1 групі

Респондент	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Раціоналізація	Загальна кількість поз. відпов.	Загальна напруженість
1	7	16	8	6	9	8	6	5	65	70,65
2	9	15	7	3	10	6	7	8	65	70,65
3	6	12	4	8	7	3	3	7	50	54,34
4	8	14	7	3	5	8	8	4	57	61,95
5	7	10	7	6	4	3	6	7	50	54,34
6	6	9	6	7	7	7	8	4	54	58,69
7	4	16	5	8	6	4	4	4	51	55,43
8	8	12	8	3	8	6	8	4	57	61,95
9	7	14	4	7	9	5	4	4	54	58,69
10	5	15	3	2	6	9	6	4	50	54,34
11	5	15	7	6	3	3	8	4	51	55,43
12	5	11	2	4	7	7	4	7	47	51,08
13	8	11	8	7	4	5	8	8	59	64,13
14	4	10	3	5	3	8	5	8	46	50
15	3	14	7	4	2	9	4	3	46	50
16	6	12	5	7	6	4	8	9	57	61,95
17	4	16	9	4	5	7	4	3	52	56,52
18	8	12	4	5	8	5	7	8	57	61,95
19	7	14	6	6	7	4	4	5	53	57,6
20	8	12	4	10	8	8	6	4	60	65,21
21	4	16	6	5	6	8	7	9	61	66,3
22	4	11	8	5	5	3	4	8	48	52,17
23	8	13	4	6	9	8	6	4	58	63,04
24	6	12	6	7	7	5	8	10	61	66,3
25	5	12	8	4	9	4	3	8	53	57,6
26	4	11	6	5	6	7	5	6	50	54,34
27	8	15	5	8	3	6	6	4	55	59,78
28	7	12	8	3	7	5	3	8	53	57,6
29	5	16	4	6	4	9	8	6	58	63,04
30	6	9	7	6	8	3	4	9	52	56,52

Додаток Г

Зведені дані за методикою визначення психологічних захисних механізмів у 2 групі

Респондент	Витіснення	Регресія	Заміщення	Заперечення	Проекція	Компенсація	Гіперкомпенсація	Раціоналізація	Загальна кількість поз. відпов.	Загальна напруженість
1	5	12	8	5	8	7	6	4	55	59,78
2	8	14	6	4	8	4	4	6	54	58,69
3	6	10	8	4	5	5	4	5	47	51,08
4	6	12	5	3	4	7	6	5	48	52,17
5	5	8	7	8	3	4	8	7	50	54,34
6	8	5	8	5	4	5	8	4	47	51,08
7	5	10	5	6	4	5	5	6	46	50
8	7	9	6	4	5	4	8	4	40	44,32
9	7	12	5	6	8	4	5	4	51	55,43
10	4	8	5	3	5	7	6	6	42	46,13
11	7	14	6	9	4	5	8	5	58	63,04
12	6	10	3	6	8	7	6	5	51	55,43
13	5	8	7	7	5	8	7	8	53	57,6
14	7	11	4	6	5	9	5	8	55	59,78
15	5	12	8	5	3	8	7	5	53	57,6
16	8	13	5	3	5	6	4	4	48	52,17
17	5	10	6	6	3	8	5	3	46	50
18	6	11	7	8	7	5	8	5	57	61,95
19	8	10	4	6	5	4	5	4	46	50
20	7	9	6	8	5	8	4	4	51	55,43
21	5	12	6	7	5	5	6	5	51	55,43
22	6	8	11	5	4	7	5	7	53	56,52
23	5	7	5	7	10	6	3	3	42	46,13
24	9	10	8	6	5	4	5	4	51	55,43
25	5	9	8	4	9	6	4	3	48	52,17
26	6	8	4	8	5	4	5	6	46	50
27	9	13	6	7	4	6	8	5	58	63,04
28	10	8	5	7	8	5	5	3	51	55,43
29	7	7	4	6	4	4	8	6	46	50
30	5	12	6	7	8	4	6	6	54	58,69

Додаток Д

Зведені дані за методикою визначення акцентуацій характеру у 1 групі

Респондент	Демонстративний	Застраючий	Педантичний	Збудливий	Гіпертормний	Дистимний	Тривожний	Екзальтований	Емотивний	Циклотормний
1	12	14	16	14	15	12	21	24	18	18
2	12	12	10	12	12	9	6	24	15	12
3	10	18	12	18	0	9	12	24	9	15
4	18	12	8	12	18	6	12	24	12	9
5	20	12	14	12	24	12	9	12	21	18
6	8	16	18	16	3	18	18	18	21	20
7	16	18	20	18	18	9	15	12	24	8
8	8	14	16	14	12	9	6	6	21	16
9	8	16	18	16	9	18	18	18	21	8
10	12	18	8	18	12	9	12	12	21	12
11	12	10	12	10	18	15	15	6	21	12
12	12	20	12	20	21	12	15	12	21	12
13	14	14	12	14	0	9	9	18	6	14
14	12	20	14	20	6	15	6	18	18	12
15	16	4	10	4	3	15	15	18	9	16
16	10	12	6	12	21	21	9	12	12	10
17	16	16	16	16	18	21	18	12	18	16
18	14	12	6	12	9	21	3	6	15	14
19	16	10	4	10	18	9	6	6	18	16
20	4	18	2	18	15	9	9	18	15	4
21	14	16	8	16	6	18	12	6	9	14
22	8	14	4	14	8	6	3	12	18	8
23	14	14	12	14	18	9	21	18	12	14
24	16	18	20	18	18	9	15	12	24	18
25	12	20	14	20	6	15	6	18	18	12
26	16	4	10	4	3	15	15	18	9	16
27	10	18	12	18	0	9	12	24	9	15
28	18	12	8	12	18	6	12	24	12	9
29	8	14	16	14	12	9	6	6	21	16
30	14	12	6	12	9	21	3	6	15	14

Додаток Е

Зведені дані за методикою визначення акцентуацій характеру у 2 групі

Респондент	Демонстративний	Застраючий	Педантичний	Збудливий	Гіпертормий	Дистимний	Тривожний	Екзальтований	Емотивний	Циклотормий
1	10	12	12	14	14	10	16	18	18	16
2	8	10	8	10	10	6	10	20	12	10
3	12	14	12	10	2	8	12	16	12	18
4	16	16	10	8	10	7	10	22	8	10
5	18	10	8	16	22	12	9	16	20	14
6	6	10	8	6	6	18	18	16	18	18
7	14	10	18	10	12	7	12	10	20	6
8	8	8	10	14	10	8	6	10	16	14
9	10	16	12	10	6	16	16	18	20	6
10	14	12	14	16	8	9	9	12	18	10
11	10	8	14	8	18	12	10	6	20	12
12	12	21	16	20	18	16	10	12	16	10
13	16	8	4	10	2	9	10	16	6	12
14	10	18	12	21	4	10	5	14	16	10
15	18	2	8	4	0	16	9	16	10	16
16	10	10	12	10	18	21	10	12	14	14
17	16	14	16	14	20	18	18	12	16	12
18	14	12	6	12	9	21	3	6	15	14
19	10	12	6	8	10	10	5	3	12	12
20	12	10	6	12	6	8	3	12	10	6
21	4	6	8	16	6	8	12	6	8	12
22	10	16	4	16	18	10	4	14	12	10
23	16	14	14	10	16	8	12	10	8	12
24	12	18	22	20	12	20	12	12	21	18
25	14	16	18	8	5	5	10	8	10	12
26	10	2	16	6	4	10	9	10	9	6
27	14	18	14	18	8	19	0	24	10	16
28	12	18	18	10	10	4	4	21	9	6
29	6	10	14	12	8	10	6	8	18	10
30	10	10	8	16	10	24	2	16	14	14

Зведені дані за методикою визначення спрямованості агресивності для
1 групи

Респондент	Аутоагресія	Гетероагресія
1	3	10
2	5	5
3	1	8
4	4	3
5	7	7
6	3	5
7	10	6
8	5	3
9	8	8
10	2	2
11	4	6
12	7	4
13	5	3
14	1	5
15	9	7
16	2	5
17	6	8
18	3	4
19	7	6
20	8	5
21	3	4
22	5	6
23	9	4
24	5	7
25	7	5
26	3	5
27	8	6
28	4	3
29	8	2
30	5	4

Додаток 3

Зведені дані за методикою визначення спрямованості агресивності для
2 групи

Респондент	Аутоагресія	Гетероагресія
1	2	7
2	3	4
3	3	5
4	1	5
5	5	5
6	2	4
7	8	4
8	3	2
9	6	6
10	2	4
11	1	2
12	6	3
13	3	3
14	2	4
15	7	5
16	2	4
17	4	4
18	3	4
19	5	2
20	6	5
21	1	3
22	4	5
23	7	3
24	3	6
25	5	4
26	1	3
27	3	2
28	6	7
29	6	1
30	3	2